
DUŠAN KECMANOVIĆ

Univerzitet u Beogradu, Medicinski fakultet, Beograd

UDK 159.964.2 Фројд С.(049.32)
316.6:159.964.2(049.32)

FREUDOV IZLET U SOCIJALNU PSIHLOGIJU

KRITIČKO ČITANJE FREUDOVE PSIHLOGIJE MASE I ANALIZE EGA O NASLOVU KNJIGE I NJEGOVIM PREVODIMA

U njemačkom originalu naslov knjige glasi *Massenpsychologie und Ich-Analyse (Psihologija masa i analiza ega)*. Knjiga je objavljena 1921. godine.

James Strachey je prevodilac knjige na engleski. Prvi engleski prevod je objavljen 1922. godine pod naslovom *Group Psychology and the Analysis of the Ego (Psihologija grupa i analiza ega)*. Sam Freud je Stracheya izabrao za prevodioca. Strachey je živio u Beču, te je Freud mogao da, kada zatreba, s njim saraduje na izradi prevoda. Kako se može pročitati u korespondenciji između Sigmunda Freuda i Ernesta Jonesa, koji je priredio A. Paskauskas, Freud je pregledao prvu polovinu prevoda prije nego što je otišao u štampariju, i prevod ocijenio kao 'apsolutno korektan, bez ikakvih greški' (1993: 431). Jones se složio sa ovakvim Freudovim mišljenjem i za prevod rekao da je 'izvrstan' (1993: 439).

I u *Standardnom izdanju kompletnih psiholoških djela Sigmunda Freuda (The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud)*, koje je imalo više izdanja, djelo je prevedeno kao *Psihologija grupe i analiza ega (Group Psychology and the Analysis of the Ego)*. Ovaj naslov je zadržan u svim ostalim izdanjima knjige na engleskom jeziku.

Engleski prevod knjige je posebno važan, jer je engleski uveliko postao *lingua franca*. U svijetu, u odnosu na ostale jezike, neuporedivo najveći broj stru-

čnih knjiga i časopisa iz svih oblasti, pa i iz individualne i socijalne psihologije, objavljuje se na engleskom. Samim tim, današnja tumačenja Freudovih djela srazmjerno se najviše oslanjaju na engleske prevode originala.

U Francuskoj, knjiga je izašla tri godine nakon njene pojave na njemačkom jeziku, u prevodu S. Jankelevića, a naslov glasi *Psychologie collective and analyse de moi* (*Kolektivna psihologija i analiza ja*). Kasnije su se pojavila još dva prevoda ove knjige. U Freudovim *Ogledima iz psihoanalize* (1981) J. Altounian A. Bourguignon, O. Bourguignon i dr. knjigu su naslovili *Psihologija gomila* (*La psychologie des foules*), a u *Kompletnim djelima Sigmunda Freuda*, 1991, knjiga je prevedena kao *Psihologija masa* (*Psychologie des masses*).

Prevodioci knjige na francuski pravdali su odstupanje od originalnog naslova na različite načine: ili time što pojam 'masa' ima socio-političke konotacije (navodno, asocira na totalitarizam), što je samo djelomično tačno, ili time što Le Bonova knjiga, kojoj Freud posvećuje uvodna poglavlja knjige, nosi naslov *Psihologija gomila*, a ne *masa*.

Vrijedno je pomena da Serž Lebovisi, čuveni francuski sociolog i socijalni psiholog, u knjizi *Doba gomila* (*L'age des foules*, 1981), naširoko prikazuje i komentariše Freudovo djelo imenujući ga *Psihologija masa*. Lebovisi smatra da Freud u narečenoj knjizi govori o gomilama ili masama. Da ne misli tako, ne bi razmatranju narečene knjige posvetio nekoliko poglavlja u knjizi koja se bavi gomilama.

Boris Buden je Freudovu knjigu preveo na hrvatski i naslovio je *Psihologija mase i analiza Ega* (1986). Srpski prevod nosi naslov *Psihologija mase i analiza ega* (2006), a prevodilac je Božidar Zec.

Osvrnuo sam se na samo engleske, francuske, hrvatske i srpske prevode Freudove knjige da bih pokazao da u većini slučajeva nije zadržan originalan naslov knjige. Konačno, kako sam rekao, sam Freud, koji je pregledao Sacheyev prevod knjige na engleski, potpuno se saglasio s naslovom *Psihologija grupe i analiza ega*.

Otkuda različiti prevodi naslova Freudove knjige? Nema sumnje da je sam Freud najviše doprineo semantičkoj konfuziji. Tačan prijevod njemačke riječi *Masse* na naš jezik je *masa* ili *gomila* (*crowd* na en-

gleskom, *foule* na francuskom). Pojam *masa* u našem jeziku je blizak pojmu *gomila*, s kojim se često jednaci. *Masa* je, čini se, nešto manje negativan pojam od *gomile*, kad se koristi u kvantitativnom, a posebno kada se koristi u socijalno-političkom smislu. U iole preciznijim formulacijama, *masa* se ne izjednačava sa *grupom*, i to je posebno značajno za izlaganje koje slijedi.

Saglasan sam s prevodom Freudovog djela na hrvatski i srpski: *Psihologija mase i analiza ega*. U nastavku teksta, alternativno ću koristiti pojmove *masa* i *gomila*, pošto su u našem jeziku u osnovi sinonimni.

Zašto se Freud saglasio kada je Strachey engleski prevod naslovio *Group Psychology*, što je značajno odstupanje od originalnog naslova? Da li je možda sam Freud tražio da engleski prevod ima ovakav naslov, mada on ne odgovara originalu, jer *masa* i *grupa* nisu dva ista kolektiva? Ako je Freud kumovao ovakvom naslovu, ili se saglasio sa Stracheyovom formulacijom naslova, što izlazi na isto, zašto je to učinio? Možemo samo da nagađamo. Kao da je naslovom engleskog izdanja htio da kaže: jeste, naslov originala je *Psihologija masa*, ali, kada sam bolje pogledao, možda se u knjizi zapravo ne bavim *masama*, nego *grupama*.

Analizom teksta Freudove knjige *Psihologija mase i analiza ega* pokazaću da Freud nije pravio jasnu razliku između *gomile* i *grupe*, da je alternativno upotrebljavao ove pojmove, tako da čitaoca često dovodi u nedoumicu da li, opisujući osobine *gomila*, dinamiku *gomile*, odnos *gomile* prema vođi i tako dalje, govori o grupi ili o gomili. Kada, analizirajući Freudovu knjigu, navedem konkretne primjere razlike između karakteristika *gomile* i *grupe*, njihovu uzajamnu neprimjerenost, i neuvjerljivost Freudovih zaključaka, koja je rezultat njegovog nerazlikovanja *gomile* i *grupe*, postaće, vjerujem, jasno koliko je prvo, Freud morao da, na samom početku knjige, precizirati da li će se u tekstu baviti isključivo psihologijom *gomila* (*masa*), kao što naslov knjige sugerise, ili (i) psihologijom *grupa*, i drugo, koliko je Freud morao da, u tekstu, naglasi kada govori o psihologiji *mase* (*gomile*), a kada o psihologiji *grupe*, odnosno, *grupa*.

Freud je propustio da uradi i prvo i drugo.

Pomenuću samo neke razlike između *gomila* (*masa*) i *grupa*.

Da istaknem prije svega da gomila, odnosno, psihologija gomile (gomila) ima svoje teoretičare (Le Bon, Wilfred Trotter, Gabriel Tarde, Elias Canetti, Robert E. Park, Herbert Blumer, Neil Miller, John Dollard, i drugi). Teoretičari različitih grupa su tako brojni da ih je praktički nemoguće nabrojati. Teoretičari gomila se rijetko, ako ikada, pominju kao teoretičari grupe ili grupa. Oni su teoretičari gomile.

Pojam *gomila* je više specifičan od pojma *grupa*. Mada ima različitih gomila, sve gomile više liče jedne na druge, nego što pojedine vrste grupa liče jedne na druge. Mnogo je veći broj osa klasifikacije grupa nego gomila.

Dalje, uopšteno govoreći, gomile su manje trajne od većine grupa. U prirodi je gomila da su prolaznog, privremenog karaktera.

U gomili nema rasporeda uloga i zadataka. S druge strane, u manje-više svakoj grupi postoji raspored zadataka i uloga među članovima grupe.

Oni koji čine gomilu ne razlikuju se međusobno u hijerarhijskom smislu. U gomili nema hijerarhije, osim goleme hijerarhijske razlike između vođe i svih ostalih ljudi u gomili. U većini grupa postoji hijerarhija autoriteta, obaveza i tako dalje. U gomili postoji samo jedan autoritet, a to je autoritet vođe. Većina grupa je pak hijerarhijski organizovana.

Osim vođe, u gomili su svi ravnopravni. Članovi većine grupa su uvijek više ili manje neravnopravni, zvanično ili nezvanično.

Za gomile je vrlo značajan njihov vođa. Vođe grupa su značajne, ali ni izdaleka ne u toj mjeri kao što je to slučaj sa vođom gomila.

Ljudima koji su dio gomile više nego članovima grupa upravljaju emocije.

Gomile obično nemaju jasno izražen identitet, a grupe u većini slučajeva imaju. Jedinke imaju individualni i grupni identitet ili grupne identitete, što potiču od različitih grupa kojima pripadaju. Individualni i grupni identitet se dopunjuju, i uzajamno su zavisni. Identitet jedinke ne potiče od toga što je bila ili što je, trenutno, dio gomile. Između ostalog, zato što su gomile, kako sam istakao, kratkog vijeka.

Pripadnost određenoj grupi podrazumijeva prihvatanje očekivanja i obaveza koje proističu iz pripadnosti

konkretnoj grupi. Na tome počiva članstvo u najvećem broju grupa. Kada je neko u gomili, on najčešće nije svjestan šta se od njega, kao djela gomile, očekuje, niti zna za bilo kakve obaveze koje preuzima kao dio gomile.

Biti dio gomile znači biti anonimn u gomili. Biti dio grupe znači zadržati barem dio svoje individualnosti. Neko je dobro primijetio da u gomili ljudi gledaju jedni drugima u leđa, a u grupi u lice, što realno što simbolički.

Gomilom je lakše manipulirati, i to obično čini vođa, zato što se u gomili u hijerarhijskom smislu jedino vođa razlikuje od svih onih koji su dio gomile, zato što u gomili više nego u grupi emocije upravljaju ponašanjem i akcijama ljudi, i zato što u gomili ljudi manje misle svojom glavom (ako to uopšte rade), nego što to čine u grupama kojima pripadaju.

Iz rečenih opštih razlika između gomila i grupa jasno je da se one ne smiju zamijenjivati u njihovoj iole ozbiljnoj analizi. Kod Freuda, kako primjećuje Cécile Surprenant u knjizi *Freudova psihologije gomile (Freud's Mass Psychology, 2003)*, gomila nije jasno određena. Pojam *gomila* kod Freuda vodi u različitim pravcima.

Poznato je da je *instinkt smrti* jedan od najviše osporavanih Freudovih koncepcija. Međutim, on nije ni približno tako neodređen kao pojam gomile u Freudovim tekstovima. 'Koncept o instinktu smrti izaziva neslaganja zbog njegove spekulativne prirode, ali ni jednog časa nema sumnje da je to Freudov koncept. To nije slučaj sa pojmom *gomila*. Ne možemo reći da je ovaj pojam polemičan. Pojam *gomila* je problematičan kod Freuda' (2003:1-2).

Kada određuje predmet *grupne psihologije* kao posebne discipline, Freud piše da se grupna psihologija bavi 'jedinkom kao članom rase, nacije, kaste, profesije, institucije, ili kao sastavnim djelom gomile ljudi (...)' (1965: 4). (Ovdje i dalje u tekstu koristim engleski prevod naslovljen *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. New York: Bantam Books, 1965, prevodilac J. Strachey.)

U djelu *Psihologija mase i analiza ega* Freud razmatra i prvi i drugi dio predmeta bavljenja grupne psihologije, kako ih je on sam definisao, ali tako da čitaocu nije jasno kada se bavi prvim, a kada drugim djelom predmeta grupne psihologije.

Čini se da je u kontekstu kritičkog čitanja Freudove knjige umjesno postaviti pitanje: kako je Freud gledao na gomile (mase)? Kako ih vrijednosno procjenjuje – kao negativne ili kao pozitivne? Moglo bi se odgovoriti – i kao negativne i kao pozitivne. Za Freuda, liberala, ali i elitistu, nekog ko je visoko cijenio snagu razuma, i vjerovao u ideale Prosvjetiteljstva, u gomili prevladavaju osobine vrijedne prezira i osude nad stvarnim i mogućim revolucionarnim potencijalom gomile, koji je, usput rečeno, za neke pozitivan, a za neke negativan. Na mnogim mjestima u svojim dijelima Freud pravi razliku između 'nekih' i 'mnogih', između 'malog broja ljudi' i 'većine', pri čemu po pravilu prvima pripisuje pozitivne, a drugima negativne osobine. Vrlo karakteristično, Freud, na primjer u *Novim uvodnim predavanjima* (1933) i u *Otporu prema psihoanalizi* (1924), kaže za one koji dovode u pitanje njegovo učenje da imaju osobine gomile (*Pöbelhäufigkeit*).

Kako rekoh, Freud na gomile, mase, nije gledao samo negativno. Na nekoliko mjesta u *Psihologiji mase i analizi ega* Freud kaže da su gomile kadre da postignu velika djela. Osim toga, kao što ćemo vidjeti, po Freudu, uslov za formiranje gomile jeste da se ljudi odreknu samoljublja i da suzbiju antidruštvene sklonosti, koje su im vrlo bliske. Konačno, ljubav, takođe po Freudu, je ugrađena u temelje formiranja i održavanja gomile. Sve su to razlozi da se kaže da je Freud prema gomili imao ambivalentan odnos.

Što je Freuda podstaklo da se bavi gomilama?

Ovo pitanje je više nego umjesno postaviti. Prvo, zato što, kako primjećuje Serž Moskovisi (1997: 84), Freudovo interesovanje za psihologiju gomile predstavlja temeljit zaokret, pravu revoluciju u njegovom istraživanju, dakle, u psihoanalizi. Istina je, primijetio bih, da je Freud u još nekim djelima pravio izlete izvan individualne psihologije i psihopatologije: knjigom *Budućnosti jedne iluzije* (1927) u oblast religije, knjigom *Totem i tabu* (1912), a do izvjesne mjere i knjigom *Mojsije i monoteizam* (1939) u oblast istorije ljudskog društva, knjigom *Nelagodnost u kulturi* (1930) u oblast kulture. Međutim, djelo *Psihologija mase i analiza ega* je njegovo prvo i posljednje bavljenje jednom *par excellence* socijalno-psihološkom temom. (Ima autora,

koji i *Totem i tabu* smatraju prilogom izučavanju fenomena grupe.)

Drugo, u vrijeme kada je pisao *Psihologiju mase i analizu ja* Freud nije imao neophodan uvid u socijalnu psihologiju, kao posebnu oblast znanja, pa se zbog toga, po vlastitom priznanju, osjećao neprijatno. To je još jedan razlog da se pitamo zašto se upuštao u oblast koja mu nije bila bliska.

Treće, pripadnici najužeg psihoanalitičkog serkla su Freudov izlet u socijalnu psihologiju doživjeli kao neku vrstu izdaje, strahujući da bi on mogao da znači Freudovo trajno napuštanje teritorije psihoanalize. A Freudu je bilo itekako stalo da očuva ne samo pravovjernost ostalih psihoanalitičara, prije svega onih iz užeg serkla, u čijem se središtu nalazio, nego i njihovo uzajamno povjerenje i duh zajedništva.

Freudov izlet u oblast socijalne psihologije uslovilo je vjerovatno više činilaca, od kojih ću pomenuti samo dva: socijalno-politički ambijent i personalni kontekst.

Socijalno-politički ambijent. Kraj devetnaestog vijeka obilježen je burnim događajima u Francuskoj – pobunama, krvavim gušenjem pariske komune. Ljudi, pogotovo oni konzervativnijih shvatanja, pitali su se šta se to događa. Da li su burna socijalno-politička zbivanja djelo duševno poremećenih ljudi, društvenih otpadnika, kriminalaca? U takvim okolnostima, u Francuskoj se razvila škola 'kolektivne psihologije' koja je na gomilu ili masu gledala kao na skupinu koja izaziva drastičnu promjenu ponašanja ljudi koji joj se pridruže, dovodi do toga da ljudi, kada su dio mase, dio gomile, maltene polude.

Gustav Le Bon, ljekar po osnovnom obrazovanju, izrazito konzervativan po političkim shvatanjima, najznačajniji je predstavnik, ako ne i rodonačelnik francuske škole 'kolektivne psihologije'. Evo kako on objašnjava transformaciju jedinki u gomili. 'Ko god da su jedinke koje čine gomilu, bez obzira koliko su slični ili različiti po načinu života, zanimanju, karakteru, i inteligenciji, činjenica da su bili transformisani u gomilu čini da njima ovlada kolektivni duh (ili duh kolektiva, D.K.), koji učini da oni osjećaju, misle i djeluju potpuno različito nego što bi se svako od njih pojedinačno osjećao, mislio i djelovao, kada bi bio sam, to jest izvan gomile' (1895: 27)

Do daleko dubljih, širih i, po posljedicama značajnijih, društveno-političkih potresa došlo je u drugoj deceniji dvadesetog vijeka. Prvi svjetski rat završio se u jesen 1918 godine. Versajski ugovor je potpisan 1919. godine, a Republika Austrija proglašena 1920. godine. U Njemačkoj, Hitler uveliko organizuje 'udarne trupe'. U Italiji, fašistička partija je zvanično formirana 1921. godine. U Rusiji, nakon poraza bjelogardejaca, crvenogardejci su svu vlast uzeli u svoje ruke. Raspala se Austro-ugarska imperija. Beč, poražen i ponižen, doživljavao je teške, da ne kažem najteže dane. Svijet u kojem je Freud do tada živio, raspao se pred njegovim očima. Freud nije ostao, zapravo nije mogao ostati indiferentan prema ovim maltene kataklizmičnim zbivanjima. Zbunjivala su ga i plašila, kao čovjeka i kao Jevreja. Odgovor na pitanje šta je u osnovi svih tih socio-političkih zbivanja, i do čega bi u bližoj ili daljoj budućnosti mogla da dovedu, pokušao je da nađe u psihologiji gomila. Zanimljivo je da se u to vrijeme, kako izvještava Erich Fromm (1962:100), Freud bavio mišlju da se uključi u politiku, ili pak da se posveti društvenim i kulturnim pitanjima.

Personalni kontekst. Bolest i početak starosti nagnali su Freuda da baci pogled na pređeni put, i da se upita šta bio još valjalo da uradi u godinama života koje su mu ostale. U takvim razmišljanjima, vratio se temama koje su ga, kako piše u pogovoru koji je, 1935. godine, dodao svojoj *Autobiografiji*, okupirale kada je bio mladić, a to su teme iz kulture u najširem značenju riječi. Smatrao je da je došlo vrijeme da iskorači iz kruga tema koji opisuju medicina i psihoterapija (psihanalitičkog usmjerenja), kojima se do sada praktički isključivo bavio. Socijalno-istorijsko-politički ambijent toga vremena je ovakvo njegovo raspoloženje i razmišljanja usmjerio prema izučavanju gomila, njihove psihologije, opredijelio pravac njegovog putovanja od pojedinca prema društvu. Tako, u pismu Romain Rollandu, 4-og marta, 1923. godine, koje se može naći u Freudovoj korespondenciji sa ovim francuskim piscem, koju su izdali H. Vermorel i M. Vermorel, Freud piše: 'Ne smatram ovo moje djelo (*Psihologija masa i analiza ega*; D. K.) posebno uspješnim, ali ono pokazuje put od analize pojedinca prema razumjevanju društva' (1993: 219).

Konačno, čini se da je i čitanje Le Bonove knjige *Psihologija gomila* bio jedan od podsticaja Freudu da da vlastiti prilog psihologiji gomile. Freud se divio Le Bonovoj analizi gomile, ali, kao što ćemo vidjeti, imao i ozbiljne primjedbe na njen račun.

Analiza teksta

Tekst knjige *Psihologija mase i analiza ego*, knjige koja predstavlja više jedan duži ogled (esej) nego studiju, je dosta nekoherentan. Kada kažem: nekoherentan, mislim da se argumentacija ne razvija postepeno od prvih do posljednjih stranica knjige, da autor često prelazi sa jedne na drugu temu, da u jednom-dva poglavlja potpuno napušta raspravu o psihologiji gomila, posvećujući se isključivo pitanjima ego psihologije, bez da se (uvijek) vidi jasna veza između razmatranja psihologije gomile i analize ega. Sve te manjkavosti u strukturi teksta daju utisak njegove nekoherentnosti.

Zato je, čini mi se, analiza svakog poglavlja, a ima ih jedanaest, plus dvanaesto, Postscriptum, najbolji način da se kritički pročita šta je Freud mislio o ljudskim skupinama – gomilama (masama) i grupama, da se vidi čime je urodio njegov izlet u socijalnu psihologiju.

Čitalac će, vjerujem, odmah uočiti da naslov obuhvata zapravo dvije teme: grupnu psihologiju i analizu ega. Mada ima mišljenja da knjiga nije bila pisana kao rasprava o jednoj socijalno-psihološkoj temi, nego kao nastojanje da se pojasni strukturalni model ličnosti, koji je Freud u to vrijeme razvijao (Kris, 1943), analiza psihologije kolektiva, da upotrijebim taj neutralan izraz, je ipak u središtu pažnje autora knjige, i knjigu valja posmatrati prvenstveno kao prilog psihologiji kolektiva.

Na samom početku, pitanje – otkuda se Freud bavi kolektivom, psihologijom kolektiva, kada su psihoanalitičari, barem njihov daleko najveći broj, smatrali da je njihov primarni zadatak analiza individualnih, individualno-psihičkih fenomena. Govoreći o okolnostima koje su podstakle Freuda da se bavi gomilama, to jest njihovom psihologijom, na ovo pitanje sam uglavnom odgovorio. Ovoga puta pitanje postavlja sam Freud, a postavlja ga zato da bi dobio priliku da objasni proširivanje svog interesa na teme kolektivne

psihologije. Za pretpostaviti je da je on sam shvatio koliko je veliki i značajan prelaz sa bavljenja jedinom na bavljenje grupom, pa je želio da ga objasni. Kako ga je objasnio? Objasnio ga je tako da je napisao da se zapravo ne radi o prelasku sa bavljenja jednom na bavljenje drugom oblašću, jer su individualna i grupna psihologija toliko uzajamno prožete i međuzavisne da se mogu posmatrati kao jedna oblast.

Drugim riječima, nema prekida kontinuiteta bavljenja osnovnim temama psihoanalize. Kao da je Freud htio da umiri zabrinutost psihoanalitičara do čijeg mišljenja mu je bilo posebno stalo, i istovremeno da kaže da je kvalifikovan da se bavi psihologijom kolektiva, jer ona se, eto, ne razlikuje od individualne psihologije.

Šta piše Freud u prvom poglavlju, naslovljenom *Uvod*? 'Istina je da se individualna psihologija bavi pojedincem, i da istražuje načine na koji on traži da zadovolji instinktivne impulse. Međutim, individualna psihologija samo rijetko i pod posebnim okolnostima može da zanemari odnose pojedinca prema drugim ljudima. U individualnom mentalnom životu uvijek je involviran drugi čovjek – kao model, kao objekt, kao onaj ko pruža pomoć, kao oponent. Tako je individualna psihologija u ovom proširenom i potpuno opravdanom značenju od samog početka istovremeno i socijalna psihologija' (p. 3).

Da bi bio uvjerljiviji kada tvrdi da između individualne i socijalne (grupne) psihologije nema suštinske razlike, Freud čitaoca podsjeća da se i na odnose pojedinca prema ocu, majci, bratu i sestri, prema lekaru, koji su prevashodni predmet psihoanalize, može gledati kao na socijalne fenomene. Drugim riječima, kada se bave individualno psihičkim fenomenima, psihoanalitičari se, bili toga svjesni ili ne, bave i socijalno psihološkim pojavama.

Freud istovremeno kritikuje uobičajenu praksu razlikovanja individualne i grupne psihologije, pri čemu bi u središtu pažnje potonje bio uticaj koji istovremeno vrši veliki broj ljudi na pojedinca, veliki broj ljudi s kojima pojedinac može imati nešto ili ništa zajedničko.

Primijetio bih da je izvjesno da se na svaki odnos između dva čovjeka može da gleda kao na socijalni, odnosno, grupni fenomen, i utoliko je Freud u pravu

kada tvrdi da se psihoanaliza bavi i socijalnom (grupnom) pojavom. Međutim, Freud je u krivu kada izjednačava individualnu i grupnu psihologiju, kada jednu svodi na drugu. Individualna psihologija i socijalna psihologija su dvije različite oblasti istraživanja. Svaka od njih se bavi različitim fenomenima. Primjera radi, individualna psihologija se ne bavi socijalnim stavovima, nacionalnim karakterom, stereotipima, predrasudama, stigmom, diskriminacijom, gomilama, masama. Ovi fenomeni su predmet zanimanja socijalne psihologije. Konačno, razlikuju se i metode istraživanja u individualnoj i grupnoj psihologiji. Nikome ne pada napamet da introspekciju ili na primjer psihološku autopsiju naziva socijalno psihološkim metodama.

U vezi sa brisanjem granica između pojedinih disciplina, i nedoumicama koje iz takvog postupka mogu da proizađu, podsjetio bih da sam Freud u jednoj drugoj knjizi, u *Nelagodnosti u kulturi* (1988: 76), upozorava na opasnost korištenja pojmova i koncepcija jedne oblasti u objašnjenju pojava koje spadaju u neku drugu oblast, konkretno prenosa psihoanalize na kulturnu zajednicu. 'Ne bih rekao', piše Freud, 'da je takav pokušaj prenosa psihoanalize na kulturnu zajednicu besmislen ili osuđen da ostane jalov. Ipak moram biti veoma oprezan i ne smem zaboraviti da se u krajnjoj liniji radi samo o analogiji, i da je ne samo ljude već i pojmove opasno istrgnuti iz sfere u kojoj su nastali i razvijali se.'

Kao što ću pokazati na stranicama koje slijede, pišući *Psihologiju mase i analiza ega*, Freud, i pored toga što je, kao što vidimo, bio svjestan opasnosti prenošenja pojmova jedne u drugu oblast, često nije bio dovoljno oprezan u poštovanju razlika između individualne psihologije i socijalne (grupne) psihologije, prenoseći pojmove koji su nastali u ovoj prvoj oblasti da bi protumačio pojave u drugoj.

Drugo poglavlje, naslovljeno *Le Bonov opis duše grupe*, u cijelini je posvećeno opisu posebnosti gomila, koje je dao francuski naučnik Gustav Le Bon, u knjizi *Psihologija gomila (La psychologie des foules, 1895)*, klasičnom djelu socijalne psihologije. Freud je veoma pažljivo ('sa olovkom u ruci') pročitao Le Bonovu knjigu. Kao što sam istakao, kada sam pomenuo neke od mogućih okolnosti koje su podstakle Freuda da napravi izlet u socijalnu psihologiju, smatra se da je,

među ostalim okolnostima socijalno-političke i lične prirode, upravo čitanje knjige *Psihologija mase i analiza ega* navelo Freuda da se ogleda u umijeću objašnjavaja socijalnih i socijalno-psiholoških pojava, u koje nesumnjivo spada i psihologija gomila.

Le Bona zanima uticaj koji gomila vrši na pojedinca, i ponašanje pojedinca u gomili, a posebno razlika između ponašanja, načina osjećanja i mišljenja pojedinca, kao izolovane jedinice, i kao nekog ko je dio gomile.

Prema Le Bonu, ma koliko da su u svakom pogledu različiti prije nego što postanu dio gomile, svi ljudi u gomili su isti. Posebno je značajno, kao što rekoh, da se ljudi, kada su u gomili ponašaju na posve nov, drugačiji način.

Ljudi u gomili osjećaju se izuzetno moćni, nepobjedivi, da niko i ništa ne može da im naudi. Dalje, oni u gomili čine ono što inače nikada ne bi činili. Na to ih navodi i to im dozvoljava mnoštvo čiji su dio, i anonimnost koju im obezbijeduje gomila. U gomili, iščezava individualna moralna odgovornost u mjeri u kojoj se ona prenosi na gomilu. (Vjerujem da tako nešto kao kolektivna odgovornost ne postoji, mada je Karl Jaspers pisao o krivici njemačkog naroda.)

Takođe, gomila je nestalna, sklona ekstremnom ponašanju. Ona je netolerantna prema svemu što nije u skladu sa osnovnim raspoloženjem gomile i trenutnim pravcem njenog djelovanja. Gomila je sklona i nasilničkom ponašanju. Ona je 'bezglava': gomilom vladaju emocije, a ne racionalne odluke. Gomila ne zna za sumnju i neizvjenost. 'Zahvaljujući prostoj činjenici da je dio organizovane grupe, čovjek silazi nekoliko stepenica na ljestvicama civilizacije. Izvan gomile, on može da bude kultivisan. U gomili, on je barbar – što će reći biće koje djeluje po diktatu instinkta. On je spontan, sklon nasilju, okrutnostima, ali i entuzijazmu i heroizmu primitivnih bića' (p. 12).

Osim bogatog opisa fenomenologije i dinamizma gomile, Freuda je Le Bonu sasvim izvjesno privukla Le Bonova konstatacija, u rečenoj knjizi, da je 'svjesni život čovjeka vrlo mali u poređenju sa njegovim nesvjesnim životom', i da, po snazi, nesvjesne motivacije ponašanja nadmašuju svjesne, prije svega onda kada je čovjek dio gomile. Upravo te nesvjesne sile bile bi

prvi razlog promjenjenog ponašanja pojedinca kada postane dio gomile.

Suprotstavljajući se Le Bonu, Freud smatra da ne treba davati veliki značaj tome što se ljudi u gomili ponašaju različito nego kada su sami. Novo, za jedinku neuobičajeno ponašanje, kada postane dio gomile je, smatra Freud, u stvari izraz nesvjesnog 'u kome je kao predispozicija sadržano svo zlo ljudskog uma' (p. 9).

Drugi razlog promjenjenog individualnog ponašanja u gomili, prema Le Bonu, je zaraza. U grupi, zarazno je svako osjećanje, svaki postupak, i to do te mjere da je 'čovjek u gomili spreman da lični interes žrtvuje kolektivnom', ako su ostali ljudi u gomili pokazali istu takvu spremnost.

Sugestibilnost pojedinca, kao člana gomile, je treći uzrok promjenjenog ponašanja čovjeka u gomili. ('Zaraznost je samo jedan od efekata, od manifestacija sugestibilnosti.') Le Bon piše: 'Najbrižljivije ispitivanje čini se pokazuje da pojedinac potopljen za neko vrijeme u određenoj aktivnoj grupi dolazi u posebno stanje (...) koje mnogo sličići stanju fasciniranosti u kojem se nalazi hipnotisani u rukama hipnotizera (...). Svjesna ličnost je posve nestala. Volja i rezonovanje su izščežli. Sva osjećanja i misli se povinuju hipnotizerovim nalogima.'

Tako se ponaša pojedinac u gomili, uz napomenu da se u gomili ideje i osjećanja vrlo lako i brzo prevode u akciju. Pojedinac u gomili nema više svoju volju, svoja osjećanja, svoje misli. Njegova volja, njegova osjećanja, njegove misli su volja, osjećanja i misli gomile. U gomili, nema mjesta za argumente i protivargumente. U gomili, sve se pojednostavljuje do krajnjih granica. Iščežava siva zona između bijele i crne. Zato gomila lako i brzo ide iz jedne u drugu krajnost.

Gomila zna da bude izuzetno destruktivna jer su u njoj i njome oslobađaju destruktivne sile koje se u nekoj vrsti latencije nalaze u svakom čovjeku.

Gomile, iz rečenog bi trebalo da bude jasno, nikada ne traže istinu. Gomili su potrebne iluzije. Gomila, najčešće, onom što je nerealno, ili što barem izgleda nerealno, daje prednost nad onim što je realno.

Freud smatra izuzetno uspješnim Le Bonov opis gomile i promjena koje doživljava onaj ko postane dio gomile.

Ipak, postoje značajne razlike između pogleda na gomilu Le Bona i Freuda.

Za Le Bona, nesvjesno gomile je nesvjesno rase, naroda, skup nasljednih osobina jednog naroda, maltene njegov takozvani nacionalni karakter ili kolektivni mentalitet. (Nije li Le Bon prije Carla Gustava Junga govorio o 'kolektivnom nesvjesnom'?) Za Freuda, nesvjesno gomile je individualno gomile potisnuto u nesvjesno.

Dvije su najveće zamjerke koje Freud upućuje Le Bonu. Le Bon je, smatra Freud, propustio da kaže, prvo, koja to sila ujedinjuje ljude u gomili, drži ih na okupu (u gomili), i drugo, Le Bon, ističe Freud, nije dovoljno osvijetlio ulogu vođe gomile u njenom formiranju i posebno u postojanju gomile.

Freud nas ovim zamjerkama upućenim Le Bonu priprema za odgovore koje će on dati na ova pitanja.

U trećem poglavlju, koje je naslovljeno *Ostala objašnjenja kolektivnog mentalnog života*, Freud, dosta neočekivano za svakog ko je pročitao prva dva poglavlja, piše da Le Bon i nije posebno original, da malo od toga što je napisao nisu rekli oni koji su se prije njega bavili psihologijom gomile. I, kao da je svjestan koliko je crna slika koju o gomili daje Le Bon, Freud tvrdi da ima i onih koji bolje misle o gomili, ako ni zbog čega drugog ono zato što je gomila sposobna za velika djela koja izazivaju udivljenje, a ja bih rekao i zbog toga što, shodno Freudovoj koncepciji o silama koje formiraju gomilu, biti dio gomile podrazumijeva zamjenu egoizma altruizmom.

No, otom, potom.

Treće poglavlje je značajno i po tome što u njemu Freud prvi put, istina kao usput, pominje ključno pitanje: šta je to zapravo gomila, i šta je grupa. 'Pojam "grupa" pokriva vrlo različite strukture,' piše Freud, 'koje valja razlikovati. Tvrdnje Sighelea, Le Bona i ostalih odnose se na grupe kratkog trajanja. Neki prolazni interes objedinio je ljude različitih interesa. Karakteristike revolucionarnih grupa (...) su nesumljivo uticale na opise gomile koje su dali navedeni autori. Suprotna mišljenja potiču iz razmatranja onih stabilnih grupa ili udruženja u kojima ljudi provode život, i koje su utjelotvorene u institucijama društva. Odnos između prvih i drugih grupa može se pred-

staviti vrstom odnosa u kome se nalazi uzburkano more i dubinska pomjeranja vodene mase' (p. 21)

Da bi osvijetlio odnos između rečena dva tipa kolektiva Freud u pomoć poziva Williama McDougalla, psihologa, pisca čuvene knjige *Duša grupe (The Group Mind, 1920)*. Za McDougala, stepen organizovanosti grupa je princip njihovog razlikovanja.

Neorganizovane grupe su zapravo gomile, mada ih McDougall ne krsti tim imenom. Organizovane grupe se po pet osnovnih karakteristika razlikuju od neorganizovanih ili gomila.

Kontinuitet je prva karakteristika organizovanih grupa, bilo da je riječ o materijalnom kontinuitetu ostvarenom kroz članstvo u istim grupama istih ljudi, ili o kontinuitetu strukture i funkcija grupe. Drugo, u organizovanim grupama svaki član ima predstavu o prirodi, sastavu i funkcijama grupe, što mu pomaže da uspostavi emocionalan odnos prema grupi kao cijelini. Treće, organizovana grupa je u interaktivnom odnosu prema jednoj ili više rivalskih grupa. Četvrto, organizovana grupa ima tradiciju, navike i običaje koji određuju odnos članova grupe jednih prema drugima. Konačno, peto, članovi grupe imaju jasno određene funkcije koje obavljaju unutar grupe.

Freud, u ovom poglavlju, ne kazuje o kojem tipu grupa on govori, o organizovanim ili neorganizovanim, koji je tip grupa predmet njegove analize, tako da se čitalac pita kakva je svrha bila pominjanje razlike između dva osnovna tipa grupa, zapravo između grupe i gomile.

Ako je suditi po Freudovoj opasci da se Le Bon (i Seghele) bavi grupama kratkog trajanja, kao što su na primjer revolucionarne grupe, a ne stabilnim grupama u kojima ljudi provode dio života, reklo bi se da Freud hoće da kaže da se Le Bonovi opisi kolektiva i promjene ponašanja pojedinaca, kada postanu dio kolektiva, odnose na gomile (uostalom, zar naslov Le Bonove knjige bjelodano ne pokazuje da se bavi gomilama), a da će se on, Freud, baviti drugim tipom kolektiva – grupom. Ali zašto je onda Freud svoje djelo naslovio *Psihologija masa (gomila)*, a ne *Psihologija grupa*?

Da Freud rečenom opaskom na račun tipa kolektiva kojim se Le Bon bavi želi reći da se on sam bavi drugim i drugačijim tipom kolektiva, to jest grupom,

govori i metafora koju je upotrijebio: gomile su poput uzburkanog mora, a grupe su kretanje velikih vodenih masa u dubini. Budući da se cijelog života bavio dubinskom psihologijom, za pretpostaviti je da Freud, u zavijenoj formi, saopštava čitaocu da se on bavi kretanjem vodenih masa u dubini mora, koje, kao suprotnost gomilama, što će reći uzburkanom moru na površini, ne mogu biti ništa drugo nego grupe.

Ostaje, međutim, nejasno zašto Freud – a prikaz Le Bonovog opisa gomile, i potom kritički osvrt na taj opis pružaju mu dobru priliku da to učini – ne kaže, što bi se reklo, glasno i jasno, da se Le Bon bavi gomilama, a da se on, Freud, barem u ovoj knjizi, bavi grupama. Jedino moguće objašnjenje zašto Freud to propušta da kaže je da on sam nije bio načisto da li piše o gomili ili o grupi, o gomilama ili o grupama. Sjetimo se njegove saglasnosti da se originalni naslov *Massenpsychologie* na engleski prevede kao *Group Psychology*.

U četvrtom poglavlju, naslovljenom *Sugestija i libido*, Freud najprije konstatuje da je podložnost emotivnom uticaju drugih članova i smanjena rasudna moć svakog člana grupe zajednička i organizovanim i neorganizovanim grupama (biće da pod potonjim misli na gomile, to jest mase), s tim što su ove dvije karakteristike manje izražene kod članova organizovanih grupa.

Nakon što konstatuje da i sugestibilnost i imitacija i zaraza igraju važnu ulogu u životu grupe, odnosno, u promjeni ponašanja ljudi, kada postanu članovi grupe – koje, pita se čitalac (organizovane) grupe ili gomile? –, ali da ni sugestibilnost ni imitacija ni zaraza ne mogu da pruže pravo objašnjenje onoga što se zbiva u grupi, i zahvaljujući čemu se ljudi u kolektivu ponašaju drugačije nego kada su izvan njega, Freud ukazuje na libido kao princip objašnjenja fundamentalnih zbivanja u grupi, prije svega formiranja grupa. U libidu, koji je tako obilato eksploatisao u objašnjenju psihoneuroza, Freud pronalazi silu koja je od bitnog, presudnog značaja za kolektiv.

Odmah da kažem, Freud je doslovno libidinizovao grupu. Freud je, kako piše Serž Moskovisi, od libida učinio princip svakog objašnjenja u oblasti kolektivne psihologije (1997: 113).

Onima koji nisu upućeni u njegova prethodna djela, a to će reći da malo ili ni malo znaju o libidu, Freud daje neophodna obavještenja i potrebna pojašnjenja o prirodi libida. 'Libidom nazivamo energiju', piše Freud, 'posmatranu kao kvantitativno mnoštvo (...) onih instinkta koji su u vezi sa svim onim što se podrazumijeva kada se kaže *ljubav*. Jezgro onoga što podrazumijevamo pod ljubavlju prirodno se sastoji (i to je ono što se uobičajeno zove ljubav i o čemu pjesnici pjevaju) od seksualne ljubavi sa seksualnim ujedinjenjem kao njenim ciljem' (p. 29). Freud dodaje da onaj ko seks smatra ponižavajućim može da se koristi prijaznijim terminima, kao što su *Eros* i *erotican*.

Prema Freudu, da ponovim, libidinozne veze ili veze ljubavi ili emocionalne veze čine suštinu grupe. Potvrdu ove tvrdnje Freud nalazi u dvije okolnosti. 'Prvo, grupu očigledno održava moć neke vrste. I koja bi druga moć mogla biti posrijedi nego moć Erosa, koja drži povezanim sve što postoji. Drugo, ako pojedinac, kao član grupe, gubi svoju posebnost, svoju različitost i dopušta da na njega drugi članovi grupe vrše uticaj putem sugestije, on to čini jer ima potrebu da bude u saglasju a ne u nesaglasju sa ostalim članovima grupe – tako da možda on to čini "ihnen zu Liebe" (njima za ljubav)' (p. 31)

Peto poglavlje nosi naslov *Dvije artificijelne grupe: crkva i vojska*. U ovom poglavlju Freud skreće pažnju čitaoca na to da ima različitih vrsta grupa: promjenljivih i stabilnih, prirodnih i vještačkih grupa, grupa koje neka spoljašnja sila mora da drži postojanim, zatim, primitivnih grupa i vrlo organizovanih grupa sa jasno definisanom strukturom. (Biće da pod primitivnim grupama Frojd misli na gomile).

Tek na kraju prve trećine knjige, i to samo u ovom poglavlju u kome razmatra dvije vještačke grupe, vojsku i crkvu, Freud kazuje kojim će se tipom grupe baviti – vrlo organizovanim, trajnim, vještačkim i grupama koje imaju vođu. Takođe, Freud ističe da do sada, što će reći prije njegovog spisa, nije uočena važnost razlikovanja grupa sa vodom i grupa bez vođe.

Primijetio bih da se za gomile, kao i za mase, ako je čitaocu više po volji ovaj drugi pojam, teško može reći da su visoko organizovane, a pogotovo da su trajne. Time opet iskrsava pitanje zašto Freud svoju knjigu imenuje *Psihologija masa (gomila)*? (Treba li podsjećati, kada su posrijedi djela ovakve vrste, znači djela

koja ne spadaju u *lijepu književnost*, naslov treba da kazuje kojim predmetom se knjiga bavi.) I dalje: zašto su francuski prevodioci knjigu prevodili kao *Psihologija gomila* i *Psihologija masa*, kada Freud kazuje da se bavi 'vrlo organizovanim i trajnim grupama'? Konkretno, Zašto je Moskovisi u knjizi koja se bavi gomilama posvetio toliko prostora analizi Freudove knjige, ako Freud, u petom poglavlju svoje knjige, kaže da će se baviti 'organizovanim, trajnim, vještačkim i grupama koje imaju vođu'. Organizovanost i dug vijek, trajnost, nisu karakteristike gomila.

Vjerovanje da onaj ko je na čelu određene crkve i glavnokomandujući vojske podjednako voli sve vjernike, odnosno, sve pripadnike vojske je ključna karakteristika ove dvije grupe. Riječ je o vjerovanju koje je iluzija, ali, kao i mnoge druge iluzije, vrlo djelotvorna iluzija. Vođe, ma kako da se zovu, uvijek najviše vole sebe, a najšešće samo sebe. Hrist i glavnokomandujući vojske su supstitut oca. Zato se i kaže da su svi vjernici braća u vjeri i po vjeri, ili braća u Hristu. Pred Hristom svi su jednaki. Kada je riječ o vojsci, ona je podijeljena na veliki broj manjih i većih jedinica, pri čemu je vođa svake jedinice reprezentant glavnog vođe i njemu podčinjen. Istina, i u crkvi postoji hijerarhija, ali je objedinjujuća sila ljubavi prema Hristu svih, bez obzira na njihovo mjesto u crkvenoj hijerarhiji, jača od ljubavi vojnika i prema komandantu veće ili manje jedinice u kojoj se nalaze, i prema onom ko se nalazi na čelu vojske.

U nastavku teksta Freud ističe da je libidinozna veza među članovima jednog vojnog odreda (jedinice) i njihova libidinozna veza sa vođom konkretnog odreda ili jedinice mnogo važnija nego na primjer nacionalna slava kojom bivaju ovjenčani oni koji su učestvovali u uspješno okonačnom vojnom angažmanu.

Freud koliko hlabro toliko neosnovano – kao neka vrsta ilustracije navedene teze o važnosti psihološke, emocionalne, libidinozne veze, veze ljubavi među vojnicima, s jedne, i prema vođi određene jedinice, odnosno, glavnokomandujućem cijele vojske, i njega prema vojnicima, što je, kako smo vidjeli, iluzija, s druge strane, – navodi da je pruski militarizam, koji je 'nepsihološki koliko i njemačka nauka', mogao da trpi posljedice u Prvom svjetskom ratu zanemarivanja ovog libidinoznog faktora, koji je osnovno načelo grupe psihologije.

Teško je vjerovati, mišljenja sam, da je manjkava uzajamna ljubav njemačkih vojnika i njihova isto tako manjkava ljubav prema vođi jedinice u kojoj se nalazili i (ili) prema glavnokomandujućem vojske, i nedovoljna ljubav komandanata njemačke vojske prema vojnicima, nanijela golemu štetu njemačkoj armiji u Prvom svjetskom ratu.

Teško je vjerovati, tim prije što Freud ne navodi ni jedan dokaz, prvo, da njemački vojnici nisu gajili dovoljno ljubavi jedni prema drugima i prema vođi, a vođa prema njima, i drugo, da su, u poređenju sa vojnicima neprijateljskih armija, gajili manje uzajamne ljubavi i ljubavi prema vođi, odnosno da ih je njihov vođa manje volio nego što je vojnike neprijateljskih armija volio njihov vođa.

Freud na istom mjestu u knjizi iznosi još jednu ništa manje neosnovanu tvrdnju. Pominjući ratne neuroze koje su opustošile njemačku armiju, Freud piše: 'Mi znamo da su ratne neuroze koje su opustošile njemačku armiju bile protest pojedinca protiv uloge koju se očekivalo da igra u armiji. Prema saopštenju Simmela (1918), može se smatrati da je grub tretman vojnika od strane pretpostavljenih bio jedna od najvažnijih motivacionih sila ove bolesti' (pp. 34-35).

Dobro je poznato da je ratnih neuroza, pod istim ili drugim imenom, bilo i u Drugom svjetskom ratu, i u korejskom, i u vijetnamskom ratu, i u ratu u Iraku i Avganistanu, u praktički svim većim vojnim sukobima i prije i nakon najvećeg rata, kako neki nazivaju Prvi svjetski rat. Isto je tako poznato da sve veće armije svijeta decenijama ispituju uzroke nastanka 'ratne neuroze', prvenstveno zato što njena raširenost i negativan uticaj na borbenu spremnost vojnika značajno umanjuju borbenu gotovost i ratni potencijal vojske. Nije mi, međutim, poznato da je utvrđeno da su oskudne libidinozne veze između vojnika i između vojnika i vođe pojedinih vojnih jedinica među najvažnijim razlozima za pojavu 'ratne neuroze'. Izvještaji i iz vijetnamskog rata i iz rata u Iraku i Avganistanu govore o velikoj bliskosti vojnika unutar pojedinih manjih vojnih jedinica, o njihovoj velikoj uzajamnoj emocionalnoj privrženosti, o snažnoj emotivnoj povezanosti između komandanata tih jedinica i vojnika. Pa, ipak, i u ovim i u drugim većim ratnim sukobima poslije Prvog svjetskog rata, ni malo se nije smanjila incidencija slučajeva 'ratne neuroze'. Sasvim suprotno.

Izvjescno je da slaba uzajamna emotivna povezanost vojnika, i između vojnika i komandanta, negativno utiče na moral vojnika, i njihovu borbenost, ali, ponavljam, nema osnove za tvrdnju da je 'emotivno stanje' ili 'emotivna atmosfera' u njemačkoj vojsci u Prvom svjetskom ratu bila lošija od 'emotivnog stanja' ili 'emotivne atmosfere' u protivničkim armijama. Takođe, iz Freudovog teksta ostaje nejasno da li je pruski militarizam glavni krivac za tanjušne libidinozne veze u njemačkoj armiji. Ako jeste, onda je to istinski usud njemačke vojske, pa i cijele Njemačke. Onda je pruski militarizam sjaj i bijeda njemačke soldateske. S jedne strane, pruski militarizam se počinje kao prijetnja, kao opasnost (biće zato što podržuje borbenost, želju za osvajanjem, snagu). Sjetimo se da su mnogi, uključujući Margaret Thatcher, negativno reagovali na mogućnost ujedinjenja istočne i zapadne Njemačke, navodeći kao razlog pruski militarizam. Na pruski militarizam ukazuju i oni koji se protive daljem naoružavanju Njemačke i slanju njemačkih trupa u mirovne misije izvan teritorije Njemačke.

Ako je vjerovati Freudu, nema razloga za strahovanje od pruskog militarizma, jer on u sebi nosi klicu vlastite propasti. Pruski militarizam nije mnogo opasan jer uključuje slabe libidinozne veze među onim koji čine njemačku vojsku. Tako, barem, po Freudu.

Freudu su, sva je prilika, nedostajali empirijski dokazi za njegovu osnovnu tvrdnju da je libido 'suština duše gomile', pa je podršku za svoju tezu pokušao naći, između ostalog, u nedovoljnoj uzajamnoj ljubavi njemačkih vojnika, i između vojnika i vođe vojnih jedinica, odnosno, glavnokomnadajućeg vojske, kao jednom od mogućih faktora poraza Njemačke u Prvom svjetskom ratu, i raširenosti ratne neuroze u njemačkoj armiji. Kao što sam rekao, potpuno su neosnovani dokazi ili ilustracije ispravnosti teze o libidu kao sili koja formira i drži gomilu, koje je Freud podastro.

Napisao sam: gomilu, a vjerovatno nisam trebao. Jer, ni vojska ni crkva nisu gomile. Gomile-mase nisu sasvim sigurno. Obje ove institucije su najprije velike grupe. Znači li to da se Freud u knjizi *Massenpsychologie* ipak ne bavi masama (gomilama)?

Komentarima vezanim za porijeklo 'ratne neuroze' ne završavaju se, barem u ovom djelu teksta, Freudove proizvoljne tvrdnje. Evo još jedne: 'Da je bolje

ocijenjena važnost uticaja uloge libida na ovaj ishod, ne bi se vjerovatno tako lako povjerovalo obećanjima američkog predsjednika koje je izložio u četrnaest tačaka (...)’ (p. 35).

Freud hoće reći da Njemačka nije trebalo da pokloni povjerenje tezama američkog predsjednika Woodrowa Wilsona.

Radi obavještenja čitaoca smatram potrebnim da kažem da se radi o ’Planu u četrnaest tačaka’, koji je tadašnji američki predsjednik Woodrow Wilson izložio 8-og januara 1918. godine pred američkim kongresom i senatom. Plan je, između ostalog, predviđao prestanak pravljenja tajnih sporazuma između država, slobodu plovidbe morima, slobodnu trgovinu, smanjenje naoružanja i tako dalje. U šestoj tački se tražilo od Njemačke da povuče trupe sa ruskih teritorija, da se ponovo uspostave granica Francuske i Italije, ustanovi poljska država, da se garantuje autonomija etničkih naroda (pravo naroda na samoopredjeljenje). Smatra se da je ’Plan u četrnaest tačaka’, odnosno, ideje izložene u njemu bio osnova za stvaranje ’Lige naroda’, koja će kasnije prerasti u ’Ujedinjene nacije’.

Iz navedene Freudove tvrdnje o lakovjernom, što će reći pogrešnom prihvatanju Wilsonovog plana od strane Njemačke, proističe prvo, da je Njemačka, koja je bila poražena u Prvom svjetskom ratu, trebalo da odbije Wilsonov plan i da ili traži za sebe, kao poraženu silu, bolje uslove, ili nastavi da bije izgubljeni boj. Po Freudu, možda i ne izgubljeni boj da je, barem sa zakašnjenjem, libidinozna, što će reći veza ljubavi među njemačkim vojnicima i uzajamna ljubav između njih i komandanata pojedinih vojnih jedinica, ublažila pruski militarizam ili ga potpuno zamijenila ne-militarističkim sponama i nabojsima.

(Freud je tražio da se paragraf sa izloženim, blago rečeno, neosnovanim tvrdnjama o tome da je Njemačka trebalo da odbije Wilsonov plan, stavi u fusnotu u engleskom izdanju knjige, 1922. godine. Pravo govoreći, imao je dobrog razloga za takav zahtjev. Rečeni paragraf je, prema primjedbi editora, i prije i poslije 1922. godine, ostao satavni dio teksta izdanja knjige na njemačkom jeziku.)

Da bi predočio još argumenata u prilog tvrdnje da su libidinozne veze te koje drže grupu Freud iznosi pri-

mjer panike, koja se javlja kada se grupa dezintegriše, tačnije, kada popuste emocionalne, libidinozne veze unutar grupe. 'Suština je panike', piše Freud, 'da ona nema veze sa veličinom realne opasnosti, i često se javlja na najbanalniji povod' (p. 36). Kada popuste libidinozne veze koje ga vezuju za druge članove grupe, pojedinac je prepušten samom sebi, i svojim interesima, grupa ne stoji (više) iza njega, i, kao rezultat takvih okolnosti, on paniči za sitnicu.

'Strah u pojedincu', piše Freud, 'izaziva ili veličina opasnosti ili prestanak emocionalnih veza (libidinoznih kateksa). Ovo posljednje je slučaj kod neurotskog straha ili anksioznosti. Na isti način, panika se javlja ili zbog povećanja opšte opasnosti ili zbog iščezavanja emocionalnih veza koje drže grupu. Ovaj posljednji slučaj je analogan slučaju neurotske anksioznosti' (p. 37).

Freud ovdje opet pravi analogiju između individualno psihičkih i psihopatoloških fenomena, s jedne, i grupno psiholoških pojava, s druge strane. (Sjetimo se da je u 'Nelagodnosti u kulturi' rekao da moramo biti oprezni sa prenosom psihoanalize na druge oblasti, i stalno imati na umu da je riječ samo o analogiji.)

Poznato je da sama glasina da je komandant izgubio (u doslovnom ili prenesenom značenju) glavu može da obezglavi vojnike, da izazove paniku među njima. Sa iščezavanjem emocionalnih veza sa komandantom iščezava kohezija vojne jedinice, ili, ako je u pitanju glavnokomandujući, cijele vojske.

Freud tvrdi da se nešto slično panici dešava i kod pripadnika određene vjere, kada se dovedu u pitanje neki od njenih osnovnih postulata. Tako, Freud navodi knjigu 'Kada je bilo mračno', koju je upravo pročitao, u kojoj se navodi kako su neprijatelji Hrista i hrišćanske vjere aranžirali da se otkrije jedan grob u Jerusalmu u kome je Jozef od Arimateje ostavio pismeni trag o tome kako je, iz razloga pobožnosti, Hristovo tijelo, trećeg dana nakon njegove sahrane, iz groba u kome je bio sahranjen tajno prenio u ovaj grob. Time se poriče Hristovo uskrsnuće, kao jedan od osnovnih postulata hrišćanske vjere.

Hrišćani, nakon ovakvog drastičnog dovođenja u pitanje jednog od stubova svoje vjere, piše Freud, ne zapadaju u paniku već ispoljavaju agresivnost prema drugim narodima, koju zbog ljubavi prema Hristu, a Hristovo uskrsnuće je sastavni dio ljubavi prema Hri-

stu, nisu mogli da pokazuju. Sjetimo se, u ovom kontekstu, agresivne reakcije iranskih muslimana na Salman Rushdijevo dovođenje u pitanje nekih postulata njihove vjere.

Freud nas, međutim, ostavlja u nedoumici da li slabljene ili pojačavanje unutargrupnih libidinoznih veza izaziva (veće) ispoljavanje agresivnosti i rušilačkih impulsa grupe (ili gomile ?).

Zašto nas ostavlja u nedoumici? Zato što, u nastavku teksta, Freud objašnjava da je svaka religija, bez obzira na to što i koliko sebe naziva religijom ljubavi, neprijateljski nastrojena prema onima koji joj ne pripadaju. Religija ljubavi je religija ljubavi samo za pripadnike te religije. Prema ostalima, prema onim 'drugim', pripadnici svake vjere su netolerantni, pa i okrutni. U tom smislu, nevjernici su mnogo manje nego vjernici skloni netoleranciji i okrutnosti.

Tu je Freud potpuno u pravu. Slobodnomislećim ljudima je poznato je da svaka vjera dvosjekli mač: navodi ljude na velike žrtve, koje mogu biti korisne ljudskoj zajednici, ali ih i zasljepljuje čineći ih nekritičnim prema postupcima onih koji pripadaju istoj crkvi, a netolerantnim i okrutnim prema onim koji pripadaju drugoj crkvi ili ne pripadaju ni jednoj crkvi.

Kako se ova i ovakva Freudova razmišljanja mogu da dovedu u vezu sa pojavama koje prate popuštanje ili nestanak libidinoznih veza među vojnicima ili pripadnicima određene vjere? Podsjetio bih čitaoca da je Freud naveo da panika hvata vojnike, kada oslabe libidinozne veze unutar određene vojne jedinice ili libidinozne veze između vojnika i komandanta. Pojava panike bi trebalo da posluži kao dokaz važnosti libidinoznih veza za održavanje i funkcionisanje grupe.

Međutim, šta zapravo pokazuje i dokazuje priča o vjernicima i njihovom ponašanju 'u miru i ratu'? Vjernici su netolerantni i agresivni prema onima koji pripadaju drugoj vjeri ili nevjernicima onda kada su unutargrupne libidinozne veze i libidinozne veze prema protovjerniku (Hristu, Mohamedu i tako dalje) u najboljem redu. Ali vjernici su netolerantni i agresivnih prema drugim narodima i onda kada se dovedu u pitanje postulati njihovog vjerovanja, pa, posljedično, oslabe libidinozne veze koje im nisu davale, zahvaljujući, u slučaju hrišćana, ljubavi prema Hristu,

da ispoljavaju takve negativne emocije i da se ponašaju u skladu s njima.

(Ne dijelim Freudovo mišljenje da libidinozne veze među vjernicima oslabe kada nešto ili neko dovede u pitanje neki od postulata njihove vjere. Smatram da unutargrupne libidinozne veze i libidinozne veze između vjernika i protovjernika, što živog što mrtvog, odbrambeno ojačaju u situaciji opasnosti. Niko neće da mu se dira u vjeru, da izgubi vjeru. Kada je naša vjera u opasnosti, vođa nam je najbliži i najdraži, i najpotrebniji. Sve ćemo dati, osim vjere. Glavu damo, vjeru ne damo.)

Obrni-okreni vjernici u grupi ili grupa vjernika je uvijek netolerantna i agresivna – i kada su libidinozne veze u grupi i prema protovjerniku i potonjeg prema vjernicima u najboljem redu, i kada te veze budu dovedene u pitanje. Kako onda, pita se čitalac, Freud može da navodi zbivanja u grupi vjernika i ponašanje vjernika prema onima koji pripadaju drugoj vjeri ili su nevjernici (i jedni i drugi su grupe za sebe) kao ilustraciju važnosti libidinoznih veza među članovima grupe, posebno kao dokaz da je grupa u redu, a njeni članovi bezbjedni i psihički u redu (ne paniče) sve dok su libidinozne veze među vjernicima i libidinozne vjernika prema protovjerniku, i obratno, čvrste i stabilne.

Grupa vjernika je uvijek u opasnosti. I onda kada je grupa koherentna, jer je sa libidinoznim vezama unutar grupe sve u najboljem redu, i onda kada su uzdrmani postulati vjere, pa su posljedično uzdrmane i libidinozne veze u grupi. U oba slučaja, grupa je u sukobu sa onima izvan grupe, a to može da je (o)jača, ali i da ishodi desetkovanjem njenog članstva, ako ne i njenim uništenjem. Istorija obiluje takvim slučajevima.

I šta bi, konačno, držeći se Freudovog *dictuma*, trebalo zaključiti: da li ljubav prema istom ili mržnja prema različitom drži članstvo grupe na okupu, to jest, održava grupu, čini je postojanom?

Biće da su oba odgovora podjednako tačna. Ali, u tom slučaju, Freud nije mogao da koristi slabljenje libidinoznih veza u grupi vjernika, kao posljedicu dovođenja u pitanje postulata vjere, sa posljedičnom agresivnošću vjernika prema onima koji pripadaju drugoj vjeri ili su nevjerenici, kao dokaz važnosti snažnih

libidinoznih odnosa u grupi vjernika. Kako je, naime, sam rekao, grupa vjernika je i kada niko i ništa ne dovodi u pitanje postulate vjere i time unutargrupne libidinozne veze, neprijateljski rapoložena prema ljudima druge vjere i nevjernicima.

Primijetio bih da je, W. G. Sumner, u knjizi *Folksways* (1906), petnaest godina prije izlaska Fredove knjige, formulisao jedan od osnovnih principa funkcionisanja svake grupe i gomile, a to je 'bratimljenje prema unutra' – 'neprijateljstvo prema spolja'. Mnogo godina kasnije, sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog vijeka, autori teorije socijalnog identiteta (H. Tajfel, J.C. Turner i drugi) pokazali su, ne pominjući libidinozne veze unutar grupe i prema vođi grupe, dinamsku strukturu ovog grupnog obrasca, obrasca postojanja kolektiva: smanjenoj kritičnosti prema članovima vlastite grupe (suplemenicima, sunardoncima, sugrađanima, ljudima iste vjere i tako dalje) i prevelikoj kritičnosti, pa i agresivnosti prema onima koji su izvan grupe, to jest onima koji pripadaju drugim grupama.

Napominjem da su pojedini psihoanalitičari različito tumačili porijeklo jačanja i slabljenja veza u vojsci, ili čak čitavom narodu kao jako velikoj grupi. Tako, na primjer, psihoanalitičar Ernst Kris smatra da je u situaciji opasnosti, kakva je rat, sankcionisani kriminalitet, kao moćna cement supstanca, a ne libidinozne veze, držao povezano (ujedinjeno) njemačko društvo. 'Brutalnost (...) uglavnom nije neposredan izraz regresije ili deterioracije standarda. Brutalnost je dio planirane psihološke manipulacije i višenamjensko je. Jedan od ciljeva je da se zaplaši aktuelni ili potencijalni protivnik. Drugi je da se pruži utisak jačine i odlučnosti koja je tako često povezana sa okrutnošću. Treći je, vjerujem, pokušaj da se u Njemcima stvori osjećanje saučesništva u zločinu' (1943).

U nastavku teksta, Freud zamjera autorima koji su se prije njega bavili psihologijom grupa što nisu u dovoljnoj mjeri istakli važnost vođe grupe. Autor *Psihologije mase i analize ega* smatra da je on u odnosu na svoje prethodnike po zajedničkom zanimanju za grupu u boljem položaju utoliko što mu pravilna ocjena važnosti vođe za psihologiju grupe daje ključ za razumjevanje 'glavnog fenomena grupne psihologije – individualnog nedostatka slobode u grupi' (p. 35)

U ovom, petom poglavlju, Freud nije iskoristio svoju prednost o kojoj govori. Nije osvjetlio ulogu vođe u uobličavanju psihologije kolektiva, posebno gubitku individualne slobode, do čega navodno dolazi u grupi. Vidjećemo da li će to učiniti u nastavku teksta.

U šestom poglavlju (*Dalji problemi i pravci istraživanja*) Freud opet problematizuje pitanje predmeta knjige, to jest vrste kolektiva koji je predmet njegovog zanimanja. Reklo bi se da i sam osjeća da bi (konačno) trebalo da kaže koja je vrsta kolektiva predmet njegovog interesa.

Freud piše da bi trebalo da posvetimo pažnju različitim vrstama grupa, više ili manje stabilnim, koje nastaju spontano, i da proučavamo uslove njihovog nastanka i nestanka. Takođe, dodaje Freud, valjalo bi posvetiti pažnju onim slučajevima gdje određena ideja može da funkcioniše kao vođa ili kao neka vrsta drugog vođe.

Međutim, odmah potom, u sljedećem pasusu, Freud obezvrijeđuje važnost ovih pitanja, a kao razlog navodi to što su vjerovatno djelimično obrađena od strane onih koji su se bavili istom problematikom, to jest problematikom grupe, a i to što ne bi smio da dozvoli da takva pitanja skrenu njegovu pažnju sa fundamentalnih psiholoških problema grupe, a to je uloga libidinoznih veza u održavanju i funkcionisanju grupe.

Primijetio bih da Freud ne bi pogriješio da se pozabavio navedenim pitanjima, jer bi time čitaocu pomogao da (konačno) sazna kojom se vrstom kolektiva Freud bavi u svojoj knjizi.

U nastavku teksta, Freud pominje poznatu ambivalentnost osjećanja: sve emotivne veze, pogotovo ako duže traju, su dvovalentne, u njima su sadržane i pozitivne i negativne emocije prema objektu. To se dešava između dvoje ljudi, između dva susjeda, između dva naroda čije teritorije graniče. Možda se ova pojava, razmišlja Freud, može da objasni instinktima života i smrti, o čijoj je polarnosti i efektima govorio u knjizi *S one strane principa zadovoljstva* (1920), koja je objavljena samo godinu dana prije knjige *Psihologija mase i analiza ega*. No, nesporno je, dodaje Freud, da u ljudima postoji 'spremnost za mržnju, za agresivnost, čije nam je porijeklo nepoznato' (p. 43).

Bitno je da, prema Freudu, sve te negativne emocije iščezavaju u grupi. Sve dok su članovi grupe, 'ljudi se

ponašaju kao da su isti, poštuju posebnosti ostalih članova, izjednačavaju se s njima, i ne gaje osjećanje odvratnosti prema njima. Takvo ograničenje narcisizma može, prema našem teorijskom stanovištu, biti rezultat djelovanja samo jednog činioca – libidinozne veze među članovima grupe. Ljubav prema samom sebi zna za samo jednu prepreku – ljubav prema drugima, prema objektima' (p. 43).

Freudovo mišljenje o ljubavi unutar grupe može se prihvatiti samo uslovno. Čini se, naime, da je ljubav, prijateljstvo, bratimljene unutar grupe funkcija mržnje i agresivnosti prema onim 'drugim', to jest onim izvan grupe. Da je riječ o dvije strane jedne iste pojave. Povećavanje kohezije članovima grupe, praćenu njihovom sve većom uzajamnom odanošću, gotovo po pravilu prati antagonizovanje druge grupe ili grupa i njenih članova. Zato bi se, mislim, moglo reći da narcisizam jedinki ne prestaje na vratima grupe ili gomile, kao što to Freud tvrdi. On se samo transformiše u narcisizam grupe. Jedinka u grupi ili gomili tako zadovoljava narcisističke potrebe kroz grupu ili preko grupe. Kratko rečeno, individualni narcisizam se preobraća u kolektivni.

U prethodnom citatu Freudovog teksta još jedna tvrdnja privlači pažnju. Postavlja se, naime, pitanje da li je Freud u pravu kada tvrdi da u grupi vladaju osjećanja ljubavi, jednakosti, uzajamne privrženosti. Takvo 'emotivno stanje' ili 'emotivna atmosfera', takva privrženost i jednakost, moglo bi se reći, karakteriše gomilu, ali ne grupu. (Opet semantička, i ne samo semantička konfuzija koju stvara sam Freud.) Nema, naime, grupe u kojoj u većoj ili manjoj mjeri nisu izražene tenzije među članovima, tenzije koje izaziva njihovo uzajamno rivalisanje, koje može da bude najrazličitijeg porijekla (ko će prije stići i uteći, ko će prije do većeg plijena, ko će dobiti veće priznanje, ko će se pokazati snađeniji, pa i pametniji, ko će steći veću naklonost rukovodioca grupe, ko će privući veću pažnju najzgodnijeg, seksualno najatraktivnijeg člana grupe, i tako dalje). Konačno, zar rivalisanje, ili, šire, silnice privlačenja i odbojnosti među članovima grupe nisu jedna od osnovnih veličina koje određuju dinamiku grupe. Freud je to sasvim sigurno dobro zna jer je u njegovoj priči o primarnoj grupi rivalisanje među braćom i rivalisanje braće sa ocem jedna od osnovnih karakteristika njihovog odnosa. Ovoga puta, ili za sa-

da, Freud ovu značajnu karakteristiku unutargrupnih odnosa posve ignoriše, pa grupu opisuje kao sredinu u kojoj se 'ljudi ponašaju kao isti, poštuju posebnosti ostalih članova, izjednačavaju se s njima'.

Freud se, u kontekstu opisa prijateljstva među članovima grupe, koje počiva na libidinoznim vezama među njima, dosjeća da ima grupa u kojima odnosi nisu libidinozno određeni, takozvanih grupa interesa ili interesnih grupa. Ljudi formiraju grupe iz interesa, ličnih i zajedničkih. Što više interesi većine u grupi preovlađuju nad interesom manjine u grupi, grupa će biti stabilnija i duže će trajati.

Psihološki gledajući, teško je reći da je motiv ulaska ljudi u grupe, dakle, formiranja grupa i nastojanja da se grupa održi, lišen ličnog interesa. Grupa je moćan instrument za ostvarivanje najrazličitijih interesa i potreba – od potrebe za obezbjeđivanjem hrane do potrebe za zaštitom, od potrebe za ljubavlju do potrebe za obezbjeđivanjem društvenog ugleda i (višeg) statusa. Mnoge, a možda i sve od navedenih, što vitalnih što socijalnih potreba, ljudi ne mogu da zadovolje izvan grupe ili se ne mogu tako uspješno da zadovolje izvan grupe. Prema tome, neosnovano je Freudova tvrdnja da grupa postoji prije svega zahvaljujući uzajamnoj ljubavi njenih članova. Mišljenja sam da je grupa postoji onoliko dugo koliko dugo njeni članovi uspijevaju da usaglase individualne, posebne, lične ciljeve i zajedničke, grupne ciljeve, i to na takav način da većina članova grupe pomoću grupe potpunije i efikasnije zadovoljava vlastite ciljeve, nego što bi to mogla da učini izvan grupe. Zvuči suviše nerealno, da ne kažem lijepo, Freudova tvrdnja, kojom uopštava svoje uvjerenje o ulozi libidinoznih veza, čak i u onim grupama koje su nastale iz interesa, da sama ljubav djeluje kao civilizirajući činilac u tom smislu da doводи do promjena od egoizma prema altruizmu.

Zaključujući razmatranja o libidinoznim kao bitnim vezama unutar grupe, Freud konstatuje: 'Ako je, dakle, u grupama narcisistička samoljubav podvrgnuta ograničenjima koja ne djeluju izvan grupa, to je ubjedljiv dokaz da se suština grupne formacije sastoji u novim vrstama libidinoznih odnosa među članovima grupe' (p. 44)

Nema sumnje, rekao bih, da je u grupama lični interes ili narcisistička ljubav podvrgnuta ograničenjima, koja proizlaze iz nužde koordinisanja pojedina-

čnih i zajedničkih interesa, odricanja od jednog djela ličnih interesa zarad grupnih, iz potrebe uvažavanja isto tako ličnih interesa drugih članova grupe, koji ne moraju biti isti kao naši. Ne vidim, međutim, zašto bi to ograničavanje narcisističke ljubavi, do čega dolazi u grupi ili pod pritiskom grupe, bilo ubjedljiv dokaz da se suština grupe sastoji u novim vrstama libidinoznih odnosa među članovima grupe. Preusmjeravanje libidinoznih potencijala sa sebe na druge, i to ograničeno, hoću reći samo do određene mjere, jeste jedna od karakteristika grupnog života, života u grupi, ali sigurno nije njegova suština. Suština grupe, odnosno, psihologije grupe je, kako sam istakao, u stalno nanna uspostavljenoj dinamičkoj ravnoteži između ličnih potreba i interesa svakog člana, potreba i interesa ostalih članova grupe, i potreba i interesa grupe kao cijeline unutar sistema koji se sastoji od više grupa, koje imaju više ili manje različite potrebe i interese. Nema grupa u kojima prestaje lični interes njenih članova, u kojima se članovi grupe odriču samoljubavi radi ljubavi prema drugom, u konkretnom slučaju ljubavi prema ostalim članovima grupe.

Na kraju šestog poglavlja Freud postavlja pitanje: da li libidinozne veze u grupi, kojima on pripisuje središnju ulogu u stvaranju i trajanju grupe, imaju ono isto ciljno usmjerenje koje imaju izvan grupe, što praktički znači – seksualni cilj. Odgovor je, dakako, negativan. Psihoanaliza uči da postoje i drugi oblici objektnih, odnosno, emocionalnih veza. Riječ je o identifikacijama, koje su osnovni predmet analize u sedmom poglavlju.

Sedmo poglavlje nosi naslov *Identifikacija*. U ovom poglavlju, Freud se praktički ne bavi psihologijom grupa i gomila, već u veoma sažetom obliku izlaže psihoanalitički koncept o psihoseksualnom razvoju djeteta, i to muškog. Dječak je vezan za oca i majku: sa ocem se identifikuje, a prema majci su usmjereni njegovi seksualni impulsi. Ove dvije veze su jedno vrijeme odvojene, a onda se stapaju u jedno. Njihovo spajanje ishodi stvaranjem Edipovog kompleksa. Otac se ispriječio na putu dječaka prema majci. Stoga, identifikacija sa ocem dobija karakter želje da se otac zamijeni u njegovom odnosu prema majci. Identifikacija je, reći će Freud, od početka ambivalentna: prožeta nježnošću i željom da se neko (otac) ukloni, a zatim dodaje da valja razlikovati dječakovu identifi-

kaciju sa ocem i izbor oca kao objekta. 'U prvom slučaju otac je ono što se želi *biti*, a u drugom otac je ono što se želi *imati*' (p. 47).

Nakon navođenja tri primjera važnosti identifikacije, i problema sa identifikacijom u nastanku neurotskih simptoma, Freud piše da navedeni primjeri iz individualne psihopatologije pokazuju da postoje tri vrste identifikacije. 'Prvo, identifikacija je izvorni oblik emocionalne veze sa objektom. Drugo, identifikacija u regresivnom obliku postaje supstitut za određeni libidinozni objekt-vezu, i treće, identifikacija se može da pojavi sa svakom novom percepcijom određenog kvaliteta koji jedinka dijeli sa nekom drugom osobom, koja nije objekt seksualnog instinkta. Što je ovaj zajednički kvalitet važniji, to je uspješnija ova parcijalna identifikacija, koja, tako, predstavlja početak jedne nove veze' (pp. 49-50).

Freud, prenoseći saznanja iz individualne psihologije na psihologiju grupe, ovaj posljednji vid identifikacije povezuje sa grupom, i tvrdi da se, u ovoj fazi rasprave, da naslutiti da ova treća vrsta identifikacija, a to je otkrivanje zajedničkog emocionalnog kvaliteta, povezuje članove grupe, i označava početak jedne nove veze – uzajamne emocionalne veze članova grupe i njihove veze sa vođom.

To je sve što Freud kaže o grupi u ovom, sedmom poglavlju.

Naslov osmog poglavlja glasi *Biti zaljubljen i hipnoza*. U ovom poglavlju Freud obavještava čitaoca da u jednom broju slučajeva biti zaljubljen znači usmjerenost seksualnih instinkata na objekt u cilju njihovog zadovoljavanja. Nakon zadovoljenja seksualnog instinkta, potreba za objektom značajno opada. I šta onda održava ljubav? Znanje da će se ova vrsta potrebe obnoviti nakon izvjesnog vremena. To ljubavi daje trajan karakter, obezbijeduje njeno trajanje i u 'bezstrasnim' intervalima.

Takođe, Freud čitaoca ponovo poučava da je jedan od roditelja objekt erotske ljubavi djeteta. I to sve do otprilike pete godine života, kada potiskivanje primorava dijete da se odrekne većeg broja svojih infantilnih seksualnih ciljeva, što ishodi značajnim promjenama u njegovom odnosu prema roditeljima. 'Dijete i dalje ostaje vezano za roditelje, ali instinktima koji se mogu opisati kao "ciljno ometeni". Od sada, za emocije

koje dijete osjeća prema objektima ljubavi moglo bi se reći da su emocije "nježnosti". Poznato je da ranije "senzualne" tendencije ostaju više ili manje strogo čuvane u nesvjesnom, tako da u izvjesnom smislu cijelina izvornog stremljenja nastavi da živi' (p. 55).

U pubertetu, pojačavaju se impulsi sa direktno seksualnim ciljem. U nepovoljnim slučajevima razdvajaju se 'nježna' i 'senzualna' stremljenja prema objektu želje. Prema ženama koje poštuje čovjek će biti nježan, ali prema njima neće biti usmjerene njegove seksualne aktivnosti. Njegovi seksualni instinkti neće biti ciljno ometeni prema onima koje ne voli mnogo ili ih čak prezire. Što je čovjek više zaljubljen, u njemu je više ciljno ometenih seksualnih potreba.

Biti zaljubljen znači i precijenjivati objekt želje, što će reći biti prema njemu nekritičan. Osim toga, u ljubavi, objekt se idealizuje, što je drugo ime za precijenjivanje. Kada smo zaljubljeni, mi tretiramo 'objekt ljubavi na isti način na koji tretiramo naše vlastito ja, tako da se značajna količina narcisističkog libida prelijeva na objekt. Čak je, u mnogim slučajevima, očigledno da objekt služi kao supstitut za neki naš vlastiti nedostignuti ego ideal' (p. 56).

U sentimentalnoj strasti mladića, poput onih koje je, primijetio bih, iskusio Geteov mladi Verter, ego postaje sve skromniji, a objekt sve vrijedniji i sublimniji da bi, vremenom, osvojio cijelu samo-ljubav ega. U toj potpunoj posvećenosti objektu, koju je teško razlikovati od potpune posvećenosti jednoj apstraktnoj ideji, funkcije koje bi ego trebalo da vrši maltene posve zamiru, prije svega kritička sposobnost i savjest. Nastala situacija bi se, kaže Freud, najkraće mogla okarakterizirati na sljedeći način. *Objekt je zauzeo mjesto ego ideala.*

Sada, kada smo se upoznali sa identifikacijom i zaljubljenošću, ne bi nam trebalo biti teško da kažemo u čemu se razlikuju ove dvije pojave. U slučaju identifikacije, ego 'se obogatio svojstvima objekta', on je introjektovao objekt u sebe. Onda pak kada smo zaljubljeni, ego je osiromašio, predao se, podčinio se objektu. Pošto mu se ova distinkcija učinila uprošćena, Freud će je artikulirati na drugi način ne mijenjajući joj suštinu. U slučaju identifikacije sa objektom objekt se gubi, a onda vaskrsava u egu, s tim što ego vrši određene izmjene unutar sebe, a u skladu sa modelom

objekta. Kada smo zaljubljeni, objekt je zadržan, ego hiperkatektira objekt na račun samog sebe.

Na ovom mjestu u izlaganju, Freud uvodi hipnozu, konstatujući da je samo mali korak između biti zaljubljen i hipnoze. Kada smo u hipnozi, kada smo hipnotisani, mi se prema hipnotizeru odnosimo kao što se odnosimo prema onome u koga smo zaljubljeni, što će reći da se povinujemo željama hipnotizera, da smo prema njemu nekritični, da nismo kadri da ništa sami poduzmemo, da je sva naša pažnja usmjerena na njega. Kada smo zaljubljeni, onda smo kao hipnotisani. U oba slučaja isključuje se zadovoljenje seksualnih potreba. U prvom slučaju, samo privremeno, a u drugom, trajno.

Tek sada se pojavljuje grupa (ili gomila?) na radaru Freudove pažnje. Freud smatra da je odnos između hipnotizera i hipnotisanog grupni odnos, s tim što se u ovom slučaju grupa sastoji od samo dvije osobe. Čitalac se, slutim, pita kakve veze ima hipnoza sa grupom. Freud čitaočevo čuđenje ublažava tvrdnjom da su hipnoza i grupa isti u mjeri u kojoj je odnos člana grupe prema vođi grupe identičan sa odnosom hipnotisanog prema hipnotizeru. Grupa je samo brojčano veća od broja ljudi koje hipnotizer hipnotiše, što i nije velika razlika. Princip, da ne kažem mehanizam je isti, sve ostalo su nijanse.

Hipnoza bi, nastavlja Freud, mogla da pruži odgonetku libidinozne osnove grupe, kada ne bi imala neka svojstva koja karakterišu stanje zaljubljenosti iz koga su isključena direktno seksualna stremljenja. (Sjetimo se da Freud smatra da je samo mala razlika između hipnoze i zaljubljenosti.) Naime, u odnosu na stanje zaljubljenosti, hipnotisani je više (prolazno) paralizovan; dalje, neko se može, a neko ne može hipnotisati, a zaljubiti se može svako i tako dalje.

Nakon što je izložio strukturu i dinamiku identifikacije, ego ideala, stanja zaljubljenosti i hipnoze, Freud smatra da su se stekli uslovi da predoči formulu libidinoznog sastava grupa. Ali kojih grupa, pita se čitalac. Zar nismo čuli da ima mnogo grupa različitih po nastanku, strukturi, trajanju, veličini i tako dalje. Freud odgovara: 'onih grupa koje imaju vođu i koje nisu bile sposobne da pomoću suviše "organizacije" sekundarno steknu karakteristike pojedinca' (pp. 60-61). Iz sadašnjeg teksta jasno je da Freud govori o grupama koje imaju vođu. Koji su, međutim, to grupe koje 'nisu

bile sposobne da pomoću suviše “organizacije” sekundarno steknu karakteristike pojedinca”? Teško je reći, pa čak i nasluti koje grupe odgovaraju ovom Freudovom opisu. Tako se još jednom pokazuje koliko je veliki propust Freud učinio kada na samom početku teksta nije rekao o kojim će grupama da piše, koje grupe će da analizira, šta će mu biti predmet zanimanja. Ono što je propustio da učini na početku teksta Freud nije učinio ni kasnije u tekstu.

Primjera radi, da se zadržim na pomenutom Freudovom izjednačavanju odnosa vođe grupe prema članovima grupe sa odnosom hipnotizera prema hipnotisanom. Ovakva vrsta odnosa se može prepoznati u velikom broju gomila, ali samo u beznačajno malom broju grupa. Hitler je djelovao hipnotizirajuće na mase, pogotovo na koreografski i scenografski sjajno izvedenim masovnim skupovima. Ali, tu je riječ o gomili ili masi, nikako o grupi. Oni na koje je Hitler djelovao hipnotično izgubili su individualnost, tačnije, dok su, kao dio mase, slušali njegov govor, nisu imali individualnost, bili su isti u gomili, preliveni emocijama ushićenosti i obožavanja, sa potpuno paralisanom kritičnošću. Kratko rečeno, bili su gomila ili masa. Imali su praktički sve one karakteristike koje je Le Bon prepoznao u ljudima u gomili, i iscrpno ih opisao u *Psihologiji gomila*.

Prema tome, očigledno je da, poredeći odnos grupe prema vođi sa odnosom hipnotisanog prema hipnotizeru, Freud govori o gomili, o gomilama, a ne o grupi, o grupama. Ali, pita se čitalac, zar Freud u petom poglavlju nije rekao da se u ovoj knjizi bavi organizovanim i trajnim kolektivima. Gomile sigurno nisu organizovani i trajni kolektivi. Očigledno, Freud ne prestaje da izaziva konfuziju oko predmeta svoje knjige.

Tako smo došli do mjesta gdje Freud daje definiciju grupa u čijoj su osnovi libidinozne sile: *Primarna grupa ove vrste je broj pojedinaca koji su jedan isti objekt stavili na mjesto ego ideala i koji su se posljedično identifikovali jedni s drugima u njihovom egu.*

Pošto ova formula sažima ono što je bitno za Freudovu koncepciju grupe, koju je izložio u knjizi *Psihologija mase i analiza ega*, a i zato što je Freud ovu definiciju-formulu grupe, u neznatno izmijenjenom obliku, ponovio na više mjesta u njegovim ostalim radovima – na primjer, u *Novim uvodnim predavanjima*

u *psihoanalizu* (1933) i u *Ego i idu* (1923) – valja se na njoj zadržati.

Prvo, nije jasno šta Frojd podrazumijeva pod 'primarnom grupom', koju pominje na samom početku formule-definicije. Da li pod pojmom 'primarna grupa' misli 'obrazac-grupa', 'grupa-baždar', grupa koja služi kao neka vrsta modela za sve ostale vrste grupa iste vrste? Ili konotacija 'primarna' označava prvu u slijedu više-manje sličnih grupa. Ako je ovo drugo slučaj, onda autor formule-definicije ostaje dužan da kaže koje su i kakve su grupe koje nisu primarne.

Drugo, kada Freud kaže da je jedan broj pojedinaca stavio jedan isti objekt na mjesto ego ideala, to znači da su članovi grupe stavili vođu grupe na mjesto ego ideala. To takođe znači da su članovi grupe zaljubljeni u vođu grupe, jer Freud je ranije u tekstu sažeto odredio stanje zaljubljenosti ili 'biti zaljubljen' upravo tako: *Objekt je stavljen na mjesto ego-ideala* (p. 57). Konačno, to takođe znači da su članovi grupe maltene u stanju hipnoze, jer Freud je, takođe ranije u tekstu (p. 58), napisao da je vrlo mali korak od hipnoze do stanja zaljubljenosti. Drugačije rečeno, članovi grupa su hipnotisani vođom.

Kao što je primijetio Robert Bock (1983: 96), Freudova definicija primarne grupe se razlikuje od ostalih definicija grupe u socijalnoj psihologiji po tome što Freud naglašava ulogu vođe kao bitne za nesvjesnu strukturu grupe, dok ostale definicije grupe ne naglašavaju vođe već ostale članove grupe, grupe bez jasnog vođe.

Treće, pošto su se, kako kaže Freud, članovi grupe 'posljedično' identifikovali jedan s drugim u njihovom ego, to znači da su svi članovi grupe isti u njihovoj hipnotisanosti vođom. A pošto je zaljubljenost članova grupe u vođu ili njihova hipnotisanost vođom bitna karakteristika grupa (o kojima Freud govori), to znači da svi članovi grupe liče jedan na drugog maltene kao jaje jajetu, da su, kao članovi grupe, skoro ili potpuno izgubili individualne razlike.

Do gubljenja individualnih razlika, međutim, dolazi u gomili, a ne u grupi, više puta sam istakao.

Četvrto, iz Freudove formule-definicije grupa kojima se bavi, a podsjećajući se Freudovog opisa stanja zaljubljenosti, proizilazi da članovi grupe precijenjuju i idealizuju vođu, da su prema njemu potpuno nekritički.

čni, da vođa grupe služi kao supstitut za (neki) neostvareni ego-ideal članova grupe, da objekt (vođa) toliko zavlada članovima grupe, njihovom ljubavlju prema samim sebi, da oni postaju nikakvi, te da njihovo samožrtvovanje dođe kao prirodna posljedica takvog stanja stvari. A pošto su, osim što su zaljubljeni u vođu, i hipnotisani vođom, što je, po Freudu, maltene jedno te isto, članovi grupe pasivno slijede naloge hipnotizera-vođe (ili vođe-hipnotizera), nesposobni za bilo kakvu vlastitu inicijativu, poluobamrlji, u stanju polusna ili hipnoze.

Ovakav tip odnosa prema vođi je, međutim, karakterističan za mase, gomile, a ne za grupe, opet moram da podvučem.

Pošto mu je u svježem sjećanju prethodno pročitao tekst knjige *Psihologija mase i analiza ega*, čitalac, pod uslovom da mu logičko razmišljanje nije slaba tačka, i da mu opšta intelektualna pozornost nije popustila, ponovo postavlja pitanja. Pitanje, ovoga puta, glasi: zar su takvi vojnici i ostali članovi oružanih snaga (izuzimajući glavnokomandujućeg vojske)? Zar su takvi vjernici, oni koji su odani jednoj crkvi, oni koji vjeruju u Hrista. Kakvi? Poluobamrlji, u polusnu, kao hipnotisani, nekritični, nikakvi, potpuno u vlasti vođe, neslobodni. Reklo bi se: sludeni.

Freud je, naime, podsjećam, opisao vojsku i crkvu, prvenstveno odnos vojnika prema vrhovnom komandantu, i odnos hrišćanskih vjernika prema Hristu, kao primjer kolektiva o kojima govori u knjizi. Uostalom, kakve je svrhe imalo to što je cijelo jedno poglavlje posvetio crkvi i vojsci, ako mu ove dvije velike, vrlo velike grupe nisu služile kao paradigma grupa kojima se u knjizi bavi.

U uvodu poglavlja posvećenom vojsci i crkvi (peto poglavlje), Freud je rekao da su obje ove institucije primjer visoko organizovanih, trajnih i vještačkih grupa, pri čemu pod 'vještačkim' podrazumijeva 'grupe koje iziskuju spoljašnju snagu da članstvo drži zajedno u grupi'. Može se pretpostaviti da ta spoljašnja snaga nije ništa drugo nego vođa grupe, mada je na vođu grupe teško gledati kao na 'spoljašnju snagu', jer je on sastavni dio grupe, i to, po Freudu, praktički bitan, najvažniji dio grupe.

Rekao sam da Freudov opis vojske i crkve u značajnoj mjeri odgovara opisu gomila, a da se crkva i vojska ne mogu posmatrati kao gomila (masa).

U vezi sa iznesenim Freudovim određenjem grupe, rekao bih da ono može da se primijeni na samo vrlo mali broj grupa, prije svega na grupe *fanatizovanih* vjernika i *fanatizovanih* ratnika, nikako i na ostale vrste grupa. Možda može da se primijeni i na totalitarna društva, totalitarne zajednice, kojih je danas u svijetu mali broj. Međutim, čak i u takvim društvima, u takvim zajednicama, postoji veća ili manja opozicija, koja, po definiciji ne dijeli navedene karakteristike većina članova konkretnog društva ili zajednice. Svijet bi prestao biti mjesto za život, ako bi svaka vjerska grupa bila fanatizovana na način i u mjeri koji odgovara Freudovom određenju-formuli grupe. Isto tako, ljudski rod bi do danas vjerovatno bio istrijebljen da su sve dosadašnje ratove vodile vojske koje su bile fanatizovane na način i u mjeri koji odgovara Freudovoj definiciji grupe. Na sreću, u odnosu na ukupni broj grupa, samo je mali, vrlo mali broj grupa fanatizovan. Tako mali da je neosnovano određenje grupe koje je faktički određenje fanatizovane grupe postulirati kao određenje *generičke* grupe, grupe kao takve.

Sva ova kritička razmišljanja o Freudovoj definiciji-formuli grupe se relativizuju, ako je Freud zapravo dao definiciju mase (*Masse*, kako stoji u njemačkom originalu). Ovom opaskom želim da pokažem da nije ni akademsko pitanje ni lingvističko cjepidlačenje moje insistiranje na konfuziji koju je Freud izazvao sugerisanjem naslova knjige na engleskom, ili pristajanjem na njega. Naravno, pojam *grupa* u engleskom prevodu se ponavljao u tekstu. Nije potrebno isticati da se, uz rijetke izuzetke, zamjena pojmova, izvršena u samom naslovu knjige – *grupa* umjesto *masa* (*gomila*), nastavljena u tekstu knjige.

Deveto poglavlje je naslovljeno *Instinkt stada*. Freud u ovom poglavlju najprije kritički primjećuje da se rečenom formulom-definicijom grupe ne može riješiti zagonetka grupe, što je, ako smijem da primjetim, sasvim tačno. Naime, kada se grupa gleda kao cijelina, ona, smatra Freud, pokazuje neka posebna svojstva, koja inače karakterišu ponašanje divljaka i djece, pa se utoliko ta svojstva mogu smatrati regresivna. Na primjer, oslabljena je intelektualna moć grupe, grupa ne može da odloži emocionalne reakcije ili da se uzdrži od pretjeranih ispoljavanja emocija i tako

dalje. Kolektiv postaje nosilac individualnih sposobnosti i kapaciteta.

(Uvijek mi je bilo nejasno kako može da se govori o oslabljenoj ili slaboj ili nikakvoj intelektualnoj ili kritičkoj moći *grupe*. Zar /i/ tu nije riječ o *nekritičkom* prenošenju pojmova iz individualne psihologije u socijalnu psihologiju, u psihologiju grupe.)

Freud, potom, tvrdi da je ovo regresivno ponašanje svojstveno opštim grupama, a da je ono u organizovanim i vještačkim grupama velikim dijelom pod kontrolom. Freud pod 'opštim grupama' vjerovatno misli na gomile ili mase, a pod 'organizovanim i vještačkim grupama' na grupe.

Otkud, sada, Freud, umjesto pojma *gomila*, odnosno *gomile*, upotrebljava pojam 'opšte grupe'. Pošto 'opšte grupe' suprotstavlja 'organizovanim i vještačkim grupama', od kojih je, kao paradigmatične, opisao vojsku i crkvu, reklo bi se da se Freud ne bavi gomilama, psihologijom gomila, mada, kako sam pokazao, njegovo određenje grupe odgovara određenju gomile (i fanatizovanih grupa, i, do izvjesne mjere, totalitarnim zajednicama). Ako se Freud ne bavi gomilama (masama), čemu onda samokritička primjedba da njegova čuvena definicija-formula (primarne) grupe ne može da posve osvjetli zagonetku grupe. Hoću da kažem da, ako se ne bavi gomilom, onda nema potrebe da sebi prebacuje što njegova definicija grupe ne pokriva gomilu.

Time se, međutim, ne iscrpljuje semantička konfuzija koju izaziva sam Freud. Naime, ako se ne bavi gomilom, to jest psihologijom gomile, kao što u devetom poglavlju posredno kazuje, onda se postavlja pitanje zašto je u knjizi i to na samom njenom početku dao toliko prostora prepričavanju Le Bonovog opisa gomile, koju je Le Bon predočio u, kako Freud kaže, zaslužno čuvenoj knjizi *Psihologija gomila*. Konačno, sam Freud u devetom poglavlju ističe da su gomila, s jedne, i vještačka i organizovana grupa, s druge strane, dvije razilčite vrste grupa. Dodao bih: toliko različite da se zarad jasnoće izlaganja i uvjerljivosti objašnjenja mora uvijek naznačiti da li se govori o gomili ili 'ostalim' vrstama grupa. A to je upravo ono što Freud ne čini.

U nastavku izlaganja, u desetom poglavlju naslovljenom *Grupa i prvobitna horda*, Freud je i dalje sa-

mokritičan. Kaže da je nepravično naglasio odnos članova grupe prema vođi, a da nije dao dovoljno prostora ulozi sugestije, tačnije uzajamnoj sugestiji članova grupe, koja sasvim sigurno ima određenu ulogu u širenju određenih osjećanja, oblika ponašanja, pa i načina rezonovanja od jednog do drugog člana grupe, i time doprinosi ujednačavanju pripadnika grupe.

Osim sugestije, ujednačavanju grupe mogli bi da doprinesu i drugi činioci. Na primjer, neki instinkt. Ne libido, nego na primjer instinkt stada, tačnije, gregarni instinkt u kome je W. Trotter našao objašnjenje za stvaranje grupa i ponašanje ljudi u grupi. Gregarni instinkt je, po Trotteru, jedan od četiri primarnih instikata. Ostala tri su instinkt samoočuvanja, instinkt ishrane i seksualni instinkt. Svoje poglede u gregarinom instinktu Trotter je izložio u knjigi *Herd Instinct in War and Peacetime* (1919).

To što gregarni instinkt ne ostavlja prostor za vođu, za ulogu vođe u grupi, u održavanju grupe osnovna je zamjerka koju Freud upućuje Trotteru. Ako se grupa formira i traje zahvaljujući gregarinom instinktu, onda vođa grupe postaje beznačajan. Grupa može i bez vođe, a to je nezamislivo u okviru Freudove koncepcije gomila (i grupe ?).

Deveto poglavlje Freud završava sljedećim riječima: 'Mnogi jednaki, koji mogu da se identifikuju jedan s drugim, i jedna osoba superiorna njima svima – to je situacija koja se ostvaruje u grupama koje su sposobne da opstanu' (p. 68).

Da bih čitaocu dao do znanja da je moguće i drugačije čitanje odnosa između vođe i vođenih od onog koji Freud nudi u svojoj knjizi, navešću Adornovu interpretaciju toga odnosa. Freud, kako smo vidjeli, smatra da je u grupi (sa vođom) vođa apsolutni gospodar, dok članovi grupe, osim veza ljubavi jednih prema drugim, i prema vođi, nemaju ništa za sebe. Izgubili su slobodu, poluobamrli su, hipnotisani, pasivni, nikakvi. Theodor W. Adorno, autor (sa saradnicima) čuvene studije *Autoritarna ličnost* (1950), smatra da podvrgavanjem totalitarnom vođi ljudi mogu da riješe mnoge psihičke konflikte. Prema tome, u individualnom predavanju na milost i nemilost vođa kolektiva ne radi se samo i sticanju sigurnosti koju može da pruži lik kolektivnog oca, već i o potrebi pojedinaca da u kolektivu sa vođom zadovolje vlastite potrebe. Drugačije rečeno, jedinka u totalitarnom

društvu ili u gomili (masi), a posebno u grupi nije pasivna, poluobamrla, hipnotisana, već aktivna, u potrazi za rješanjem vlastitih problema, vođena potrebom za većom moći i snagom. 'Primitivno narcisiistički aspekt identifikacije kao akt *proždiranja*, kao akt pretvaranja voljenog objekta u dio samog sebe,' piše Adorno, 'može da nam pomogne da shvatimo da imidž modernog vođe može nekada da bude proširenje individualne ličnosti, kolektivna projekcija samog sebe, a ne slike oca. (...) Pretvarajući vođu u njegov ideal, pojedinac voli samog sebe, i oslobada se stega frustracije i nezadovoljstva koje kvare sliku njegovog vlastitog empirijskoga ja' (1951: 281).

Deseto poglavlje je naslovljeno *Grupa i prvobitna horda*. Zašto je priča o prvobitnoj hordi značajna za analizu grupe? Zato što, prema Freudu, grupa predstavlja oživljavanje prvobitne horde.

Otac prvobitne horde je bio slobodan da radi šta želi. Članovi prvobitne horde su neosnovano vjerovali da ih otac voli, a on je volio samo sebe, a za članove horde mario samo onoliko koliko su mu bili od koristi. Otac horde je bio 'nadčovjek', za kojeg je Friedrich Nietzsche vjerovao da će se pojaviti u budućnosti, a on je, eto, po Freudu, postojao još u samom osvitu civilizacije.

Otac prvobitne horde nije članovima horde dozvoljavao ono što je sebi dozvoljavao, prije svega direktno zadovoljavanje seksualnih impulsa. On ih je primoravao na apstinenciju, a to praktički znači da ih je primoravao da uspostavljaju emocionalne, ciljno ometene veze sa njim i međusobno. Pod ciljno ometenim impulsima – da podsjetim čitaoca – misli se na impulse koji su ometeni u ostvarivanju seksualnog cilja. Pošto je, po mišljenju Freuda, kako je rečeno, ovakva vrsta, u osnovi libidinoznih, veza karakteristična za grupe, otac prvobitne horde je pripadnike horde, 'tako reći, primorao na grupnu psihologiju. Njegova seksualna ljubomora i netolerantnost postali su u krajnjoj liniji uzroci grupne psihologije' (p. 72).

Zašto je – da ponovim pitanje sa početka prikaza ovog poglavlja – Freudu bilo potrebno da ovdje, u kontekstu analize gomila i grupa ponavlja priču o prvobitnoj hordi koju je ispričao u knjizi *Totem i tabu* (1912)? Vjerovatno zato što u istoriji čovječanstva, onakvoj kakvu je on vidio, tačnije u priči o prvobitnoj hordi, za koju na jednom mjestu u knjizi (p. 60) kaže

da je samo hipoteza, a na drugom (p. 86) da nije ništa drugo nego naučni mit, traži podršku za svoje tvrdnje o prirodi grupe i unutargrupne dinamike. Dalje, zato što je vjerovao u, kako bi Nietzsche rekao, vječno ponavljanje istog. 'Vođa grupe je još uvijek strašni otac prvobitne horde. Grupa još uvijek želi da je neograničena sila drži u pokornosti (...) Otac prvobitne horde je ideal grupe, koji upravlja egom mjesto ego ideala' (p. 76). Konačno, vjerovatno i zato što Freud prilikom razmatranja kolektivnih fenomena ili fenomena kolektiva ne može da se odvoji od koncepcija dubinske psihologije. Kao što, prema psihoanalitičkom nauku, u svakom čovjeku postoji raniji ('primitivni sloj') doživljenog, koji je određujući za njegovu psihologiju i patopsihologiju, tako u svakoj skupini jedinki koje čine grupu postoji relikv primarne horde, koji, taj relikv, malo-malo pa oživi.

Ako je model prvobitne horde ostao hiljadama godina pohranjen u nama, i ako on iz tamnina davne prošlosti (ljudskog roda) određuje kako će se ljudi ponašati kao članovi grupe (slijepo vjerovati u vođu, povinovati se bez prigovora njegovim narednjima, biti hipnotisan vođom, izgubiti ličnu slobodu i tako dalje), ako je, dakle, način grupnog ponašanja (pre) determinisan prošlošću ljudskog roda, kao što je ponašanje odraslog čovjeka određeno onim što se dešavalo s njim i oko njega kada je bio dijete, onda iz toga proizilazi, kako ističe John Kerr (2001: 34), zastrašujuća i osvješćujuća evolucionarna istina. Naime, to onda znači da, bez obzira kako brižno pokušavali da racionalizujemo naše ponašanje, naše ponašanje kao članova grupe, i bez obzira koliko se trudili da i vođama i ostalim članovima grupe nametnemo standarde odgovornosti, ima nešto inherentno iracionalno u rezultatu naših nastojanja. 'Ta iracionalnost, taj nerazum u Foucaultovom značenju riječi, potiče od činjenice da je naša sklonost prema grupama, i naše grupno ponašanje, proizvod evolucije koja (...) ne ha-je za Ženevsku konvenciju ili bilo koji racionalni sistem koji bismo nastojali da uvedemo. Stvar nije tako napravljena, i onda tako ne radi, barem ne u njenoj motivacionoj osnovi.'

Jedanaesto poglavlje nosi naslov *Različiti stepen ega*. U ovom poglavlju, Freud najprije priznaje da je pretjerao u tvrdnji da kod svakog člana grupe ego posve gubi snagu, značaj, i nezavisnost, a vođa grupe postaje

ego ideal. 'Kod mnogih pojedinaca', piše Freud, 'ego i ego ideal se nisu značajno odvojili, oni koincidiraju, a ego je često sačuvao svoju raniju narcističku samodovoljnost' (p. 79).

Freud u ovom, faktički posljednjem, poglavlju, jer završno poglavlje je 'Postscriptum', vrši neku vrstu korekcije, tačnije, dopunjuje ranije iznesenu tvrdnju da svaki čovjek pripada većem broju grupa (rasnoj grupi, klasnoj grupi, nacionalnoj grupi i tako dalje), da njegove identifikacione veze idu u različitim pravcima, i da on svoj ego ideal gradi prema veoma različitim modelima. Freud, u kritičkom preispitivanju onoga što je napisao na prethodnim stranicama knjige, ide tako daleko da dozvoljava da pojedinac ima određen stepen slobode u grupi (sa vođom). 'Pojedinac može da se digne iznad ovih grupa do te mjere da ima komadić nezavisnosti i originalnosti' (p. 78). Tako neophodne nezavisnosti, rekao bih, koju mu je potpuno oduzeo svemoćni ego ideal koji je zauzeo mjesto objekta, odnosno, vođe.

U nastavku teksta Freud iznosi zapažanje koje se čini usputnim, ali koje je vrlo važno za čitaoca koji bi želio da, na završnim stranicama knjige, konačno sazna kojom se vrstom grupa Freud zapravo bavi. Freud kaže da su stabilne i trajne grupe, što će reći, kako ih sam imenuje, rasne, klasne i nacionalne grupe, manje upadljive posmatraču, nego grupe koje se brzo formiraju i koje su kratkog vijeka, a koje je Le Bon, prema riječima Freuda, brilijantno opisao. 'I upravo u ovim bučnim efemernim grupama (...) srećemo se sa čudnom pojavom potpunog, mada samo privremenog, nestajanja tačno onoga što smo prepoznali kao ono što je pojedinac stekao, što je njegovo, individualno postignuće' (p. 78).

Ali zar Freud – više nego opravdano je upitati se – nije u prethodnim poglavljima, opisujući grupnu psihologiju, odnosno, stanje odnosa u grupi, i stanje, s jedne strane, članova grupe, a, s druge, vođe grupe, na više mjesta ponovio da su pojedinci u grupi zato što su stavili jedan te isti objekt (vođu) na mjesto ego ideala, i zato što su se identifikovali jedni s drugim u njihovom egu, izgubili individualnost i nezavisnost, lična obilježja. Po koji put čitalac je u nedoumici: da li je Freud u prethodnim poglavljima opisivao zbivanja u gomili, psihologiju gomile, jer su to, vidimo, karakteristike gomile ('potpuno, mada privremeno, nestajanje onoga

što smo prepoznali kao ono što je pojedinac stekao, što je njegovo individualno postignuće'), ili je opisivao trajne, stabilne, organizovane grupe (kao suprotnost bučnoj, efemernoj, prolaznoj gomili)?

Kao što sam rekao, dvanaesto poglavlje je naslovljeno Postscriptum. U njemu, Freud dovršava neke misli koje mu se čini da u tekstu nije dovoljno razvio, i ponovo definiše osnovne kategorije svog djela.

Zaključak

Kritičkim čitanjem knjige *Psihologija mase i analiza* *ega* dolazi se do sljedećih zaključaka o ovom Freudovom djelu.

Prvo, Freud ne pravi jasnu razliku između *grupe* i *gomile*. Tokom cijelog teksta miješa ove dvije vrste skupina, koje se značajno razlikuju. Time dovodi u pitanje validnost svojih analiza i zaključaka.

Drugo, Freud je do te mjere libidinizovao grupu i gomilu da je ostavio malo ili nimalo prostora za ostale činioce koji učestvuju u formiranju i održavanju grupe.

Treće, Freud je precijenio ulogu vođe u grupi, tačnije stepen zavisnosti članova grupe od vođe. Kao da je cijelo vrijeme na umu imao samo autoritarne organizacije, u koje do izvjesne mjere spadaju crkva i vojska. Pri tome je potpuno previdio najveći broj grupa, koje nisu autoritarno strukturisane. Takođe, Freud je potpuno izgubio iz vida da je u demokratskim društvima odnos prema vođi drugačiji od onog koji je on pisao u svojoj knjizi. Kao što čuveni psihoanalitičar Franz Alexander primjećuje u predgovoru Freudovom djelu, stav populacije prema vođstvu u demokratskim društvima ne odgovara Freudovom opisu. 'Građani mogu da poklone povjerenje svojim vođama, ali oni ih kritički posmatraju. Oni biraju svoje vođe, ali zadržavaju pravo da ih ponovo ne izaberu, ako ni ispune obećanja koja su dali. I vođe u znatnoj mjeri zavise od onih koji ih biraju. U takvim društvima vođe i članovi velikih grupa su međusobno zavisni. Njihov međusoban odnos nije asimetričan kao što je to slučaj u autokratskim društvima' (1965: XV).

Četrto, Freud uopšte ne pominje ulogu brojnih institucija koje posreduju između, vođe, s jedne, i članova, što malih što velikih grupa, s druge strane.

Peto, principe i koncepcije o individualnopsihičkim i individualno psihopatološkim zbivanjima koje su kreirali psihoanalitičari, prije svega sam Freud, Freud koristi u objašnjenju grupnih fenomena, psihologije grupe i gomile, bez dužnog uvažavanja posebnosti kolektivnih fenomena. Freud često pravi analogije između individualnopsihičkog (psihopatološkog) i grupnog kao da su to uporedive veličine.

Šesto, Freud je imao ogromno kliničko iskustvo u dijagnostikovanju i psihoterapijskom tretmanu prvenstveno neurotskih pacijenata. To iskustvo je jedan od stubova na koje se oslanja zgrada psihoanalize, kao prakse i kao metapsihologije. Njegova razmatranja kolektivnih fenomena imala bi (veću) vjerodostojnost, da ne kažem ubjedljivost da je mogao da ih provjerava u svakodnevnom iskustvu, kao što je to činio sa psihoanalitičkim postavkama o nastanku i tretmanu neurotskih poremećaja, ili da je svoje postavke o psihologiji kolektiva eksperimentalno provjeravao, kao što su to činili glavni autori različitih koncepcija o gomili i grupi, odnosno, o psihologiji gomile i grupe.

Sedmo, Freudove koncepcije o psihologiji grupa i gomila su u osnovi biologističke, da ne kažem instinktivističke. Ovakav pristup grupama i gomilama ne pojavljuje se u socijalnoj psihologiji od dvadesetih godina prošlog vijeka. To je jedan od razloga zašto Freudovo djelo *Psihologija mase i analiza ega* imalo vrlo malo uticaja na socijalnu psihologiju.

Priveo bih kraju kritičko čitanje Freudove knjige konstatacijom da Freudov izlet u socijalnu psihologiju nije donio značajne uvide u psihologiju gomile i grupe. Sam Freud je bio nezadovoljan knjigom, i u pismu Sandoru Ferencziu od 17. aprila 1923. godine, piše da je knjiga 'banalna, da joj nedostaje jasnoća, i da je loše napisana' (1960: 342). Freud je izvjesno pretjerao, kada je na ovakav način ocijenio *Psihologiju mase i analizu ega*. Ovakva Freudova ocjena knjige prvenstveno svjedoči o njegovoj kritičnosti, koja je odlika samo velikih stvaralaca.

I, na samom kraju, vraćam se naslovu knjige od koga sam, kako to priliči, započeo kritičko čitanje Freudovog djela. Ne znači li sintagma *psihologija mase (gomile)* ili *grupe*, ili bilo koje druge vrste kolektiva, pripisivanje kolektivu svojstava pojedinca? Da li kolektiv ima, da li može da ima psihu, dušu, svoju psi-

hologiju? Može, ali samo u svijetu analogija, a one, vidjeli smo, makoliko zavodljive, ili upravo zato, često navode na pogrešne zaključke.

LITERATURA

- Adorno Th. W., 'Freudian theory and the pattern of fascist propaganda', in Roheim G., (ed) *Psychoanalysis and the Social Sciences*, International University Press, New York 1951.
- Bocock R., *Sigmund Freud*, Ellis Horwood, Chichester 1983.
- Franz A., 'Introduction', in Freud S., *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, Bantham Books, New York 1965.
- Freud S., *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. Bantham Books, New York 1965.
- Frojd S., *Nelagodnost u kulturi*, Rad, Beograd 1988.
- Fromm E., *The Dogma of Christ*, Anchor, New York.
- Jones E., (ed) *The Letters of Sigmund Freud*, McGraw-Hill, New York 1960.
- Kerr J., 'Group psychology and the analysis of the ego', in Person E. S., (ed) *On Freud's 'Group Psychology and the Analysis of the Ego'*, Hillsdale, The Analytic Press, NJ 2001.
- Kris E., 'The covenant of the gangsters', *Journal of Criminal Psychopathology*, vol. 4, Citirano prema Roazen P., 1968.
- Freud: Political and Social Thought*. Vintage Books, New York 1943.
- Kris E., 'Some problems of war propaganda', *Psychoanalytic Quarterly* 12, p: 391-400, 1943.
- Moskovisi S., *Doba gomile, XX vek*, Beograd 1997.
- Paskauskas A., (ed) *The Complete Correspondence Between Sigmund Freud and Ernest Jones, 1908-1939*. Cambridge, Harvard University Press. MA 1993.
- Surprenant C., *Freud's Mass Psychology*, Plagrave, New York 2003.
- Vermorel H., Vermorel M., *Sigmund Freud et Romain Rolland. Correspondance, 1923-1936*, Press Universitaire de France, Paris 1993.